

Зшитки боротьби

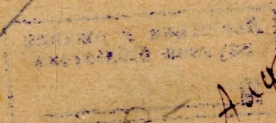
сб 10

~~32582~~

728

Збірник

ЗШИТКИ БОРОТЬБИ

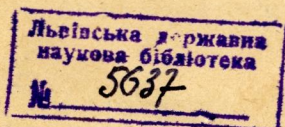

Друж. спис.
з уст. Виз.
1949 р

Зб. пох. в. ур. р.
1954

Київ
1920

Л15(2-9u)7-65243

Вас. Еллан.

Канонада.

I

Хтось холодний, хтось недобрий
Грімнув здалеку з гармат:
Засвітив огнями обрій.
— Бонапарт? Айхгорн? Марат?..

Глухо охнули гармати.
Місто злякане, -мовчиш?
— Не минути болю-страти—
— Блискавки-як ніж!

Чорні вулиці-порожні.
Хтось під мурами-як миш.
Ворог? Зрада? Подорожній?
Тінь, чи привид?... Тиша.

II

Залізний чітко бумкав і бумкав.
Брав безнастанно ту ж саму ногу.
А в голові-єдина думка
Обливалася краплями поту.

Сюди це.
Влучить.
Смерть це.
— Обривалося з кручи
І падало зомліле серце.

III

Втопляючи очі в ціклони пожеж,
Напівнепритомий стояв.
І раптом-без меж
Розлилося й кинуло: Я!
Я—буду спокійний.
(Залізні—знайте!)
—Вигадали війни, —
Вмірайте!

Мих. Куць.

Marin.

Хто не мав в життю утіхи
Лиш нудьгу, скорботи, лихо,
Безліч горя—
— Гей до моря!
Гей до моря хто стомився,
Хто знесилився, з стежки збився,
Хто в життя щоденній бійці
Більш за щастя не боець, —
Гей до моря навпростець!

Гей на хвилі вільні, милі,
На рокочучі вали,
Щоб кипучі сині кручі
Легкий човен підняли;

Щоб вітрило лопотіло,
Мов звірюка—вітер вив,
Щоб, мов мева білокрила,
Човен в море полетів!

В тому човні бурі повні
Ми полинемо в простори
На бурхливій хвилі сиві
На живій кипучій горі
Від земних страждань і горя
В безбережне лоно моря.

І воно живе, бентежне,
Дуже, вільне і безмежне,
З буйним вітром зашумить,

Нас на хвилях заколише,
Загойдає в шумній тиші,
Нам навіє ясні мрії,
Горе спогадів приспить.

Там забудемо на волі,
Як позбулися ми долі,
Як ми гнулися в ярмі,
Як нудилися в тюрмі.

Як ми билися з братами,
Як браталися з катами,
Як, мов плази,
На образи лише слалися під ноги
Тим, хто в силі;
Бо безсилі вже не ждали перемоги..
Всі скорботи, всі жалі
Неутішні на землі,
Все розтане, мов туман.
Вітер!.. Воля!.. Океан!..

П. Різниченко.

* * *

Ш к і ц.

Ти—тільки начерк! тільки—шкіц!
Ти—сон безглуздий і кошмарний!
Тебе зітруть рисовники,
Тебе прогонить ясне Рано.

Тебе замучить дух квіток,
Як запає сад безсудний!..
Загинеш ти і брат твій Рок
Під вільний спів орлів майбутніх.

Ти—тільки начерк! тільки шкіц!
Ти—сон безглуздий і кошмарний!
Тебе зітруть рисовники,
Тебе прогонить ясне Рано.

П. Тичина.

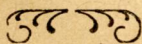
* * *

Перезорюють зорі,
Переночують ніч—
На східень у всі сторони—
Меч! меч! меч!

З піснями, з молотками!—
Мотив—льокомотив!—
Назустріч їм заводи,
Води, жита...

В її—напнуті перса!
Він ввесь—льокомотив!
Назустріч їм заводи,
Води, жита...

Як стомляться—обнявшись,
На спадень знову спать.
Од тіла їх пахучого
Росяний піт...

Василь Чумак.

* * *

Хто так тихо прийшов, невідомий
Оповитий серпанком утоми,
Оповитий ночами,
З вогневими очами?

Хто так тихо прийшов під тополі?
Чи повідати власнії болі?
Чи таємно мовчати,
Мов таємности чати?

Зашепталися шуми вітання
І струмочком лились до світання,
Коливалось гілля,
Мов задумлива хвиля.

А як брязнули проміні сонця,
То угледіли сірі віконця,
Краплі теплої крові
За хвилину любови;

Хто так тихо прийшов, невідомий,
Оповитий серпанком утоми,
Оповитий ночами,
З вогневими очами?

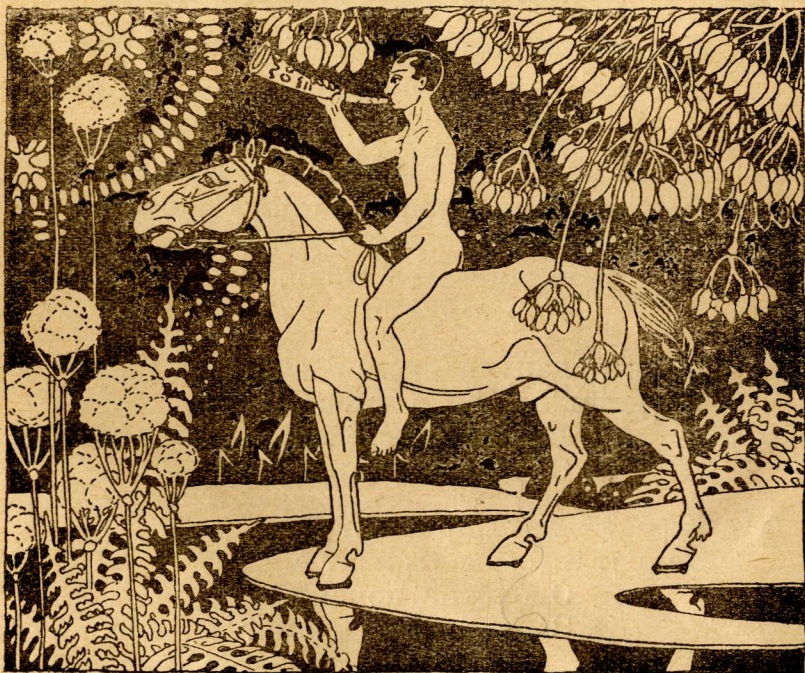

П. Різніченко.

Вечір.

Засвітились електричні місяці.
Засміявся сквер вибухами реготу.
Горячкові мови задзвеніли.
Полетіли думи по острова Химер.

Відпочивають груди від денного.
Цілують невідомих незнанії.
Вогнені трути... Вогненії трути.
Тільки поночі повернуть до-дому.

Н. Білай.

Гордій Ноцюба.

Д О Н О В О Г О...

Було на світанку.

Сіріла темна блакить неба, гинули чудні істоти, тіни, що блукали в ночі по небу, полях і лісах і обгортали міцним сном землю, людей, трави й дерева.

Наче злякані тим світлом, що приніс з собою наближавшийся день, вони бігли з стежок, шляхів, з жахом кидались по сторонах, зникали десь невідомо.

Гасли в далекій блакиті срібні зорі, що надсилали тишу і спокій на землю, охороняли її сон, дивлячись ясними очима з високости.

Займався схід. Там далеко здійснювалось рожеве сяйво і поволі пливло по небу. Зпочатку ледве помітне, воно ставало все більше яскравим, блискучим, а знизу здійснювалось друге, бігло в далечінь, доганяло перше, торкалось до темної блакиті, розсипало по ній срібло.

Воно впало в гайок, стрибнуло по верхів'ях.

Таємний и мовчазний до того гайок прокинувся наче від глибокого сну і зашелестів.

Тихе, одноманітне шепотіння прокотилось по зелених молодих листочках і зникло десь за гайком.

Здавалось воно говорило про те, що ніч скінчилась, а з нею темрява й сон, що ранок починається, сонце сходить, людей будить, кличе їх до праці, життя.

Знов шепотіння прокотилось по верхів'ях, як хвиля, раз, вдруге. І все прокинулось загойдалось, зашелестіло. Закричала іволга, затюхкав соловей, розлилася пісня його мелодійними звуками, в холоднім, ранішнім повітрі.

Товариш Хома, який довго, кілька годин, лежав нерухомий, наче мертвий, розплющив очі і здивований озирнувся навкруги, силкуючися згадати де він, що сталося з ним?

Свідомість вернулась до нього, неясна, бліда, як той соняшний промінь, що спадає на землю в-осени підчас глибоких туманів.

Він хотів устати і зробив рух, але в ту ж мить відчувся колючий біль в правому боці і розплився по всьому тілу. Воно занило, стало важким. Безсилий він упав на землю, на те саме місце, де лежав.

Опам'ятавшись Хома замислився. Згадав...

Там у Великому Місті, де він жив, ішла боротьба меж двома силами. З одного боку трудящі, пригноблені, з другого пануючі. Одні боролись за право людности, за поліпшення життя, за волю і рівність особи, за новий мир. Другі—за збереження основ старого миру, за непорушність своїх привилеїв та монополій.

Боролись довго і уперто.

Переможені раз в нерівній боротьбі з усіма силами старого світу люди праці знов збирались, гуртувались в єдину армію, готувались до бою. Багато втрат і лихих годин довелося зазнати на цьому шляху. Якої зброї не вживали їх вороги, чого тільки не прикладали, щоб побороти своїх супротивників, знищити на завше молоду армію праці, чого не робили вони з тими полоненими, що попадали до їх рук. Тримали у вохких і темних помешканнях, посиляли на тяжкій роботі, годували неможливою стравою, часом катували, навіть розстрілювали. Хіба не прийшлося йому, Хомі, зазнати це життя на власній шкурі? Майже цілий рік один сидів у темряві, наче в льоху, який відвели йому для життя в полоні. Майже рік не бачив сонця, не говорив з людьми, бо не можна було виходити з нього, не пускали, слідували за кожним кроком. Все мусіло бути під їх оком. Скільки безглуздя довелося побачити, а за що? За те, що хотів правди в світі! Та не давало ж ворогам їх божевільство бажаних наслідків. Армія „нових“ росла, збільшувалася, ставала міцною, могутньою. Велика ідея окриляла її, вона була певна в тому, що бореться за праве діло, за краще життя всієї людськості, вірила в свою перемогу. Наступ її ставав все більше рішучим. Обеднана єдиним стремлінням вона стала брати перемогу. Не одна фортеця Старого впала перед нею, а нарешті і само Велике Місто.

Великі завдання повстали тоді перед переможцями—загоїти рани минулого, збудувати новий світ. Але вороги не хотіли відмовитись від своїх привилеїв... Поборені у Великому Місті, вони купчили сили за його межами, готуючи наступ на нього.

І коли надзвичайні згуки залунали по Місту, сповістили, що їде небезпека для нього, що насуваються вороги — тоді на зустріч їм, на боротьбу з ними йшли салдати з армії праці.

Пам'ятає Хома, як він з другими їхав з Міста на одну маленьку станцію, потім вийшли в поле.

Там під гайком заняли відповідне місце, — думали захищати шлях до Великого Міста від людей Старого...

Не довго довелося чекати. На другий день вони наблизилися. Почалась рішуча боротьба.

А далі... щось гостре, колюче ударило його в правий бік, щось тепле, мокре потекло по тілу, щось урвалось, закрутилось, застрибало в божевільнім танці, і він впав на землю.

Це сталося — здається вчора, під вечір — хоч він не зовсім ясно пам'ятає, бо гострий біль заважає думкам. Сонце спускалось тоді за обрій. Останнє проміння падало на поле, на гайок. Люде — багато людей, близькі і далекі, чужі і свої метушались, гомоніли, перебігали з одного місця в друге, стріляли.

Тепер нікого ни чути, нікого нема. Тільки він, Хома поранений з колкчим болем тут — самотний..

Де ж усі? Куди пішли? Хто переміг? Вороги? Чому ж не взяли його, Хоми? Не встигли... не знайшли... думали, що вбитий?.. А може наші вернуться сюди, візьмуть його і поведуть у Велике Місто.

Певно вернуться, візьмуть і повезуть..

Хома заплющив очі і прислухався до згуків, шепотіння трав, хотілося чути людський голос, відчувти присутність живої істоти. Він ловив кожний згук далекий і близький: чи не йдуть до нього, чекав. Певно ж вернуться, візьмуть його...

Але ніхто не приходив, нічого не було чути...

Зробив зусилля і, як міг, голосно крикнув. — Ніхто не відповідав... Ні. то не почув, не прийшов на поміч. Гяща стояла навкруги, як раніш і тільки вгорі обзивалася якась пташка — ніжно, прекрасно, мелодійно.

Яксь турбота обхопила його. Чи прийдуть до нього товариші? Чому так довго не приходять? Може вони мусіли відступити до Великого Міста, може їх перемогли?.. Тоді його візьмуть вороги, або загине тут від болю, вмере від рани, що труїть його тіло, лежатиме похололий, самотний.

А як не хочеться йому бути в руках ворогів, або загинути тут невідомим, без помочі! Він же ще молодий!..

Починався день.

Сонце вийшло з-за обрію засліплююче, весняне, щедро розкидало навкруги гарячі промені. Все спалахнуло блискучим світом, дивними вогнями. Горів гайок рожевим полум'ям, ходили по зеленому п'лю різнобарвні хвилі: срібно-жовті, темно-сині.. Напосена теплом земля пахтіла і сповняла ароматом прозоре, свіже повітря.

Тихо в ньому. Коли-не коли цвірінькне горобець, пурхне над головою пташка, загомонить гайок, зашелестять листя, а там знову тиша, спокій.

Легко дихати таким повітрям! Груді здіймалися високо, легені пожадливо п'ють цілющу живицю.

Приємно стомленному безупинною працею, спочити під теплим весняним сонцем, серед зеленого поля, далеко від гомону людського, суперечок, страхіття й боротьби.

Хома втопив очі в небо, слухав тишу поля, шепотіння листу.

— Він загине тут, вмере... Не може цього бути! Він молодий, ще вчора дужий, що мав стільки плянів, бажання і так прагнув до життя — загине — це нісенітниця!

А біль рани, що струє тіло, туманить голову, заважає встати, силоміць зв'язує в цьому випадковому ліжку? — Так він же його переможе! Чи мало людей буває поранених і хорих, які одужують, потім знову йдуть в життя — Енергійні, працьовиті. Огже це буде і з ним. Він швидко одужає, та він же не дуже поранений. Йому тільки допомогти встати, підвестись, перев'язати рану, тоді сам зможе рухатись. Тільки б підвестись. Ось придуть товариші, візьмуть його до Великого Міста.

— Він вмере — ха! — Візьметься таке слово, щоб йому місця не знайшлося! Ні, він буде жити! буде дужий! І чи можна зараз вмирати, коли життя таке надзвичайне? Скільки мріяли про нього, скільки боролись за нього, надіялись, чекали!

І зараз воно починається.

Падає старе, що тисячі років налічує свого існування. На кістках і крові людей будували його. Вічна безупинна робота з за шматка хліба, поки дужий, маєш сили, а коля вижмуть їх — голод і холод. Вічна турбота за будучину, кожно днівне питання, чи буде завтра, що їсти, чи знайде роботу. Ні радості, ні втіхи в життю, горе й нещасте, виплакані очі. — Це одним. А другим — привіллеє життя в роскошах і пестошах, — тим, що сами не трудяться, нічого не роблять, живуть чужими руками, присвоюючи найкращі шматочки з суспільного столу. Це роблять вони — хе-хе по праву і закону, що завжди служать дужчому і хитрішому...

Неправдою живе світ. Людявість забита в ньому, стала маленькою дрібницею.. Настановили замість неї злото і виголошують йому славу. Наука, релігія, містечтво й краса прислужують йому,

співають хвалу. І цей Старий Світ, посивілий у неправді, падає! Нехай швидко ж падає, а з ним гинуть насильство, сльози і нещастя!

Там в Великому Місті починається нове життя. Утворюється новий світ. Не гніт і сваволя будуть його підвалинами. Ні, вони гинуть одночасно з Старим вкупі, зо всіма його наслідками

Воля і рівність людини, забезпечення прав, широкий шлях для розвитку—ось ті підвалини, на яких будується Новий Світ.

Буде всім робота, буде що їсти! знайдеться час для спочинку, знайдеться для розвитку і втіхи, тоді щезнуть сльози і нещастя, людина живе новим життям, вільним, гармонійним, прекрасним. Він, Хома, побачить його. Воно вже близько, а він буде ж дужий, буде ще жити.

Гострим болем кольнуло в боці, раз і вдруге, запекло наче вогнем, тіло занило, заніміло, думки порвалися, змішалися..

Коли Хома підняв очі і озирнувся, сонце стояло вже високо і весело світило на землю, гріло її живущим промінням.

На небі—ні хмароньки. Ніжне, чисте, ясне, воно низько нависло над землею і блакитним дахом обіймало її. Коли б змога піднятися, от, здається, дістав би його руками—там коло обрїю. Знов тихо навколо, тиша в повітрі. Як і раніше не видно живої істоти, не чути говірки.

—Ку ку!-Ку-ку-ку... озвалася в листі возуля—замовкла. Кобець піднявся в гору, проршувів крилами, закружився в повітрі, зник десь в піднебї і знов тиша.

— Колиб змога підвестись... —Настирливо лізуть думки. Нікого нема, нікого не чути, ніхто не допоможе. Чому ж не йдуть до нього, чому не візьмуть його? Він не зможе ж сам встати, не може тут і залишитись. Він хоче бути там, в Великому Місті, де рушиться старе і твориться нове, прекрасне життя, де людина стає вільною. Чому ж не приходять до нього? Тільки б устати, підвестись, тоді сам зможе..

Нестерпний біль знов відчувся у всьому тілі, захопив його почуття, волю, думки, кинув його кудись в далечінь.

Таємна сила відділила його від того місця, де лежав і на крилах понесла в гору, під хмари, в безмежну просторінь.

Легко і хутко летів він туди, а невідомий мистець малював образи на різнобарвнм полотні: сірим, жовтім, синім, на шляху, куди летів Хома.

Бліді, звичайні були ці образи. Він, Хома, здається бачив їх раніше в життї.

Ось де старі, поважні люде, иноді доводилось розмовляти з ними. Вони навчали його життї, протовідуючи поміркованістю. За це обіцяли спокійне життя, достатність, повагу. Він не зго-

дився з ними, суперечив. Тепер вони дивляться на нього з докором, наче жалкують, хитають головами, ніби говорять: отже раїли слухатись нас, застерігали бути подаль від гарячих політиків, а ти був не слухняний, робив все по своєму, ходив по комітетах та засіданнях. От і трапилось нещастя.

— Тут — другий образ Невідомий чоловік в білому. Засунувши руки в кишені штанів і випнувши живіт, стоїть нерухомо біля Хоми, пускає в гору тонкі струмочки тютюнового диму, уважно дивиться на нього, мовчить. Злість яскриться в його очах, наче у звіря, коли він голодний побачив на сніданок здобич, та не може її дістати. Часом в кутках його уст з'являлись зморшки — неприємний усміх пробігає по його обличчю.

Хома не міг спокійно дивитись на нього, видувив з себе запитання:

— Що скажеш, чоловіче? чого прийшов до мене? хто ти будеш?

— Не пізнаєш? — А часто згадував про мене? І в кутках його уст знову з'явилися зморшки. — Не пізнаєш-хе-хе! Чи може жартуєш? Я ж твій знайомий, навіть родич, якого ти, дурний, називав своїм ворогом.

— І називаю зараз, коли хочеш це знати, тільки не своїм, — а ворогом життя, — викрикнув Хома, хвилюючись, пізнавши невідомого.

— Чого ж хочеш від мене — чого, кажи?

— Чого хочу — запитуєш — Я прийшов, власне, узнати, чи не став ти розумнішим з того часу, коли ми говорили з тобою в останній раз.

— Сперечались, лаялись, а не говорили!..

— Все одно. Отже я бачу зараз, що ти залишився таким, як був — се б то летіш в безодню, заплющивши очі, не дивлячись навкруги. А пора б розплющити їх і глянути, що виходє з цієї роботи. Хіба не бачиш, не знаєш того, що твої трудящі вміють гарно руйнувати культуру та нищити чуже добро, а збудувати — нічого не можуть, не здатні для цього. Кричати, що їх експлуатують, не дають життя, волі — на це багато хисту в кожного з них, а творити не можуть без нас, без сил. Залишають позаду себе лише безладдя, руїну, голод, розпусту. І коли б це робили одні дурні, неучі, гопота, яка нічого не знає, нічому не навчилася, думає тільки, як пожитись чужим, а то й інші дурні йдуть з ними, також кричать — хе-хе — земля, воля й права трудящим. А в чому ці права, й сами не знають. Утворили мрію то й шукають її, як діти сивої птахи. Думають, що знайшли її, майже піймали, от тільки знищити „експлуататорів“ і все готово, і життя стане таким красним, що нема чого і в рай, ходи по вулицях, співай пісні — та й годі.

А того й не знають, що без нас — без розуму — з голоднечі помруть, як мухи в осені. Не волі для них треба, а гарних доглядів, щоб тримали їх міцно в руках. Тільки тоді можна уникнути голоду, злиднів, безладдя.

— Я знав тебе, чоловіче, за найлютішого ворога життю — промовив Хома нетерпляче. — Ти ні разу не сказав доброго слова про тих, хто працює в твоїх майстернях і трудами яких ти живеш, зайвий для них і шкідливий. Ти жалкуєш ніби, що нищиться культура. Це брехня, чоловіче, бо не культура руйнується, а лише підвалини Старого, які надавали вам силу висмоктувати других. І це ви добре знаєте і тому лютуете. І не диво, що стільки ненависти почувається в твоїх словах. Всі ви зараз здатні на все — тільки зберегти б підвалини старого. Не голоднеча турбує вас, людей минулого, — навпаки, ви бажаєте її, радієте, коли вона починається, бо це ваш спільник — ворог життя. Ні, — вас турбує те, що настає кінець вашому пануванню.

— Це байки! — Ми ще сила, без якої не може йти життя. Ми вас переможемо, знищимо. І я прийшов пораяти, щоб ти подумав про це і залишив мрії, повернувся б до реального життя — не вигаданого.

— І йшов вкупі з вами! — крикнув обурений Хома і поворухнувся — але в ту ж мить людина в білому щезла. Новий образ перед зором Хоми.

Маленький дім з череп'яним дахом, біля нього город, а там на межі його деревце в квітках, в рожевій пишній одежі, наче молода під вінцем. То яблунька цвіте, зелена, крислата. Одна, друга. Разливають пахощі, ваблять до себе.

Він, Хома лежить під яблунею і дивиться в блакить, а знайомий голос говорить тихо, ніжно.

— Ми чекали тебе, дорогий, турбувались за тебе. Де ж був так довго, любий? Ти ж казав швидко повернешся, будеш дома. Тепер, знаєш, як неспокійно в Місті: стріляють, вбивають людей... Ти блідий, змарнілий. Може ти голодував? Хочеш їсти? Я наготую страву. Ні, не хочеш? Мовчиш?.. Може ти дуже стомився, ліг би в кімнаті на ліжку. На ньому краще спочити. Чому ж ти не відповідаєш? чому дивишся такими сумними очима? Скажи мені, любий мій сину, що сталося з тобою. — Чи дужий ти? ні, хворий? Може покликати лікаря? Мовчиш? Заснув стомлений, чому не закриєш очей, чому дивишся так болісно, що думаєш, скажи ж мені, дорогий...

І стара мати турботно схиляється над ним, торкається тримтальною рукою його голови, боязко зазирає в очі, немов хоче впевнитись в чомусь...

Безмежна туга на її обличчі, в жилах кров зупинилась... не чути серця. Вона застигла на мент. Потім притиснула до

грудей руки, нервово напівпритомна захитала головою, з очей котилась велика сльозина...

— Він неживий!.. він вмер!—Він неживий—з жахом повторювала вона, а сльози з очей котились по обличчю, падали на землю.

Захиталися рожево молодші віти, посипався пахучий цвіт, падаючи на Хому безупинно, покриваючи його чудним укриттям, падали з квітками краплі, великі, блискучі. З початку холодні, як град, потім гарячі, як жаринка. Вони пекли його живим, не давали змоги лежати.

Він наче хутко скочив і говорить. Вмер, не живий—ха-ха! скажуть таку нісенітницю Ні, він дужий, сильний. Він тільки трошки стомився, борючись з життям. Тепер відпочив, став бадьорим. Чому ж зараз плачуть та сумують, коли починається нове життя? Чому не радіють, не співають йому хвали, не йдуть зустрічати його. Піснею слави привітали б його. Він, Хома зараз йде до нього, до кращого життя, що твориться там в Великому Місті

...Малювались другі картини, з'являлись нові образи. І чим далі відділявся Хома від землі, тим більш неясними, блідими ставали вони. Обгорнуті сивим туманом вони ставали зовсім незрозумілими, фантастичними.

А Хома летів далі в безодню, хутко, легко, без вагань і сумніву.

Ігнатій Михайлич.

ПОГРОЗА НЕВІДОМОГО.

(З тюремних записків).

І.

Я постановив собі раз на завсігди: вивчитися вільно ходити догори ногами. Труднощі мене мало обходили.

Коли ж все таки я побачив, що доскочити сього не зумію, я рішив спершу укріпити себе рухавкою. Але якою?

Потім я все це змінив і почав старанно щодня вчитися танцювати навприсядки гопака. А коли тюремщик зазирає до мене в камеру крізь око дверей і незадоволено щось мимрив,— мене це тільки підбавало ще завзятіше, ще дужче докучати гопаків.

Я не підупадав духом і про своє ув'язнення в тюрму міркував собі так:—це те найкраще з усього, що мало мене спіткати.

Якось непомітно це почалося...

Коли я стомлений гопакком сідав на прибитий до стінки стільчик, і в мене в очах миготіли червоні-сині скалки,—тут з'являвся він.

Ми з ним власне щиро подружились

Бісеня нагадувало маленького, сірого пухнато-волохатого відмеденятку на високих задніх ніжках. Воно задиркувало ходило по камері на передніх догори задніми ногами, а потім ще завзятіше ніж я невтомно танцювало навприсядки гопака. Я задоволено з нього реготався, аж сльози наворачтали мені на очі. Коли ж знову, почувши мій регіт, зазирає в око дверей східний тюремщик,—бісеня хутко зникало в куток за ящик параші.

Зрештою мене це примусило замислитись.

Мені робилось чогось сумно.

Що це? Невже божевілья?

До того ж наше тюремне життя під той час зробилось жакливим, і я боявся, що повороту не можна сподіватись. Я почував,—як безсило поплинув по хвилях невідомого.

Як це сталося—не пам'ятаю. Раніше я не тільки нічого не помічав, а навпаки, кажу, був переконаний, що це те чайкраще, що взагалі мало зі мною трапитися.

Але раз..

То був жакливий день і звістка про нього луною пройшла по найзахиснішим закуткам і камерам. Переказували, що другий отруївся.

А може й від чого иншого помер?—невідомо.

І чи знає істину аби хто, аби коли?

Всі оповідали, що обидва повісилися. У них був маленький мотузок. Спершу повісився на ньому один, а коли другому здалося, що той вже сконав—він зняв його і повис сам на тому ж самому місці, тим же самим зашморгом. В сей час опритомнів перший і побачивши другого в зашморгу,—дико закричав. Так голосно і дико, що вся тюрма здригнулася від цього.

А не можу згадувати спокійно про це оповідання. Зрештою—обох однесли в трупарню.

На мого сусіду в камері ліворуч це надзвичайно шкідливо повпливало—він перестав стукати до мене. Останній раз він позавчора показав мені вранці і ввечері:

„Мене тюремщики хочуть отруїти, бороніть мене: дають отруєну їжу“.

Боляче щемить мені серце в свідомості свого безсилля. Я годинами нерухомо сидів біля столу, знесилений гнітючими безформенними думками.

Раптом я відчув, як серце мені злякано зупинилося, якось перехопило одразу дух.

— Вмираю... Шалено пролинула в голові мені дика думка. Несподівано я осів на долівку і не міг ворухнутися.

Зір мій впав на малесеньку іконку „Троєручиці“... „Пробач мені, Мати Божа“—задумливо прошепотів я і спанився здивований, що позабував усіх молитов. Силкувався пригадати, хмурих чоло, простягнувши несміливо до „Троєручиці“ свої руки: „Стомився я“...

Стямившись, недовіжливо провів собі по очах рукою,—справді, вони були вогні від сліз. А „Троєручиця“ ласкаво докірливо похитувалася на ниточці.

За останній час мое кволе серце помітно слабувало, і це була одна з нагод перебою.

Подали лампи, загримали засовами кватирок у дверях. Як тічка відмаків пронеслась в напів-темному коридорі повірка і після того одразу все стихло. Гнітюча важка тиша опановувала тюрмою як всевладний господарь. В м'яких черевиках тюремщики нечутно, як тіні плавали по коридорах, зазираючи крізь „вовчок“ в наші клітки.

Через це робилося лячно, очі широко розплющувались, все ві мені напружувалось, по камері ходив тишком, навдобики.

Тюрмою заволоділа тиша ночі.

З волі мені передали в тюрму халат і нашпували його одєколоном. Його пахощі туманили мені голову мріями і ще яскравіше підкреслювали гнітючий тягар камери-одинарки і самотності.

Моє знайомство з Невідомим почалось після того, як я перечитав Чехова „Чорний чернець“. Знайомий мені раніше мотив „Волошської легенди“ неодступно засів в голову. Я ступів від нього, не міг заснути через нього, пристосував цю серенаду до нашого тюремного життя...

В наслідок цього ми з Ним і познайомились.

Але то було давно.

Після тяжкої дев'ятиденної голодовки я з лікарні знов спився в своїй одинарці. Пахощі одєколону знову нагадали мені тягучий мотив „Волошської легенди“, і ніяк не міг я від нього позбавитись.

Але зараз тремчу від другої пригоди.

На п'ятому поверсі буйно збожеволів арештант, велитень-анархіст. Він розбив лампу, забив ручними кайданами тюремщика до смерті. Набігло людей зі сторожі, з'язали божевільного і більше години били безперестану.

Більше години він безперестану дико кричав

Вечірня тиша тюрми змінилась пеклом.

Загрюкали в'язні по всіх камерах в свої двері, забрязчали кайдани, закричали всі на всі голоси

І ще довго потім не могло ушухнути се пекло. Мов прибой моря затихав поволі брязкіт кайданів, то збільшуючись, та зовсім стихаючи. Кайдани дзвеніли то розпачливо то безсило. Аж поки зрештою не змовкли.

Було вже за північ.

Я лежав з широко розплющеними очима і знав, що равіше досвітних часів мені не доведеться вснути.

А ось...

Так, стукає мені мій сусіда згори.

Тихі, тихі, ледве чутні умовні стуки. Не вірилось, що ті звуки робляться рукою живої людини. Здавалось, що то самі мури, товстенні мури тюрми, набрались здатности видавати такі нутряні, глухі звуки. А може се душі загинувших в'язнів вісують містично?

„Тук-тук.. Тук-тук-тук“... чув я приложивши під ковдру ухо до стіни.

Лежав і силкувався пронизати поглядом всі численні двері з міцними замками, всі ті похмурі клітки-труни... Зрозуміти трагедію метушившихся там духом живих небіжчиків.

Але, —нічого...

Якась особлива, злісна і нерухома тиша заповнювала всю тюрму, протислась в найзахисніші її щілини. Вона жала мене.

В уші плив мені неупинно тягучий, проймаючий жахом мотив „Волощеської легенди“, від нього робилось моторошно.

Я згадував всі ті написи смертників в моїй камері, які пройшли тут переді мною. За три останніх роки — сім... За три роки — сім.

Слухав слабкі удари кволого серця і дивився на невиразну тінь від заграбованого лихтаря над парашою.

Лампа блимала і тіні ґрат костурляві й похмурі незграбно танцювали. Від сього в очах миготіло, розболілась голова, кров бухала в виски, дурманів мозок

Поволі закрадалось невиразне почуття жаху:

„Се“—починається...

Я боявся дивитись на рухливу тінь над парашою і мене щось засмоктуєче тягло в той бік. Тінь лихтаря потроху розпливалась і все більше й більше наближалась формою до постаті людини з розкуйовдженим волоссям на голові і... чорним мотузком на шиї. З сірої вона зробилась зеленкувато-бурою. В оливній внизу стіні вказались з середини бліді руки зі скрюченими пальцями.

Так, це Він.

Я раптом заспокоївся.

Невідомий повернувся в профіль до мене, повагом повів шиєю, мов би силкуючись увільнитись від зашморгу мотузка. Потім незграбно стрибнув з ящика параші і зі зверхностного зробився сферичним, прозорим. Крізь нього видно було парашу і протилежну стіну з примкненим до неї стільчиком.

Я чекав, що Невідомий надійде до мене.

Він здався мені значно схудлим з того часу, як бачив я й його в останнє. Ніс загострився, волосся скуйовджене ще дужче. Але я взяв його, його—так жахливо схожого на мене.

У мене поволі німіли руки й ноги, а врешті я й зовсім перестав їх чути. Де кілька разів пробігло по тілу дріжання животного жаху. Лоб спітнів, а потім захолюнув.

Бліді, зеленкувато—сірі губи його заворушилися. Я добре розумів їх мову. Балакав Невідомий насмішкувато, з віддихом, хоч я й не чув ніколи його голосу.

Неупевнено він ступнув до мене і похитнувся:

„Ти тепер переконався, звичайно, що я — безперечно ти?“

Відпочивши трохи, Він додав:

„Я не буду вимагати від тебе обов'язкової для людей посвідковості, але ж ти мусиш визнати непереможну дійсність Мого, а постільки і твого існування?..“

Говорив Він завжди з нарочитим галицьким акцентом, говорив переконавче і холодно. Мене називав „на ти“, я Його — „на ви“. Взагалі, я як школяр хвилювався, боявся чимсь йому недовгодити, силкувався у всьому слідувати йому і теж так ворухити губи. Проте, ми добре розуміли оден одного і завжди відповідали точно на попередні запитання.

— Добре, я визнаю Вас за себе, але де ж я візьму подібного як у Вас мотузка?.

Невідомий ще раз ступнув і зло, насмішкувато заговорив

Але то було занадто, і я беззвучно закричав:

— Я не повішусь! Я не хочу вішатись! Залиште мене!

Невідомий хитався туманом, неупевнено наблизився до мого ліжка. Нахилившись до мого лица, Він розставив свої руки, наміряючись обняти мене. Його смертна сорочка—чувал торкалась моїх грудей, пронизуватий погляд сірих тьмавих очей—гіпнотизував. Я не міг одняти свого погляду від Його ріденької борідки, від худі шиї з синьою смугою круг неї, від зашморгу.

У мене волосся стало догори в передчутті Його смертних обіймів, тіло налилося оливом, зробилося важким, в очах помутніло, здавалось—я зараз знепритомнію...

Але в сей момент..

Несподівано десь вгорі трахнула кришка від ящика параші, в коридорі зарипів стільчик тюремщика і почулось його голосне, життьєрадно-животне хрюпіння.

То було визволенням. По мені пройшло щось як електрична іскра, підкинуло мене на ліжку і я... Заснув?

Шкло в лампі засажніло, мені страшенно хотілось пить. Я спробував підвестись, але в голові нестримано бухало. Лоб палав.

Я знову лежав з широко-розплющеними очима, дивився в стелю і слухав нерухому гнітючу тишу. Лук камери важкий як віко труни давив, тиснув груди.

Я здригнув.

Різкий неприємний тенор прорипів:

У тебе немає мотузка, але є пояс на халаті, на якому можна чудово повіситися...

Я озирнувся і нікого не побачив. Голос ішов з середини камери. Серце мені пошвидчено і зміцнено застугоніло. Я оскандив:

— Натє ж Вам! на!..

Схопився з ліжка, метушливо одірвав поясок від халату і почав чіпляти його за ґрати душника над дверима. Я страшенно втішався. Мені все здавалось, що за мною хтось доглядає пильно і зле. Руки тремтіли, зашморґ все ніяк не удавався. Я пригадував, що слід його хоч трохи поялозити милом.

Душник був досить високо і я ледве досягав до нього руками, стоючи навдички на ящику параші. Було незручно, все прикро путалось. Заніміли руки, ломило шию, важніла голова.

Потім я стрибну з параші і повисну проти дверної ніші, не торкаючись ні стін, ні долівки—думав я і злорадісно над кимсь посміхався.

Порішив розм'ять спину. Боязко озирнувся, вдивляючись підозріло в тишу. Мені робилось від неї лячно.

І раптово відкілясь з осередку камери, рипучий, торжествуючий, нахабний почувся регіт.

Я зразу злякався, щоби не почув сього реготу тюремщик. Потім як пійманий школяр замішався, хотілось сказати:

— Я більше не буду...

Врешті я почервонів від сорому і гніву:

„Він святкує перемогу наді мною?! я протестую! я зневажаю його!“

Стиснувши в кулак правицю і держучись лівою за прив'язаний пояс, забувши про все, я загрожуюче ступив в напрямкові реготу, що й досі не спи явся.

Відтак гепнув на долівку ..

Ранішня повірка.

З лодивом повів поглядом круг себе.

Що? чому?

Схопився з долівки. В голові засів тупий біль, на зубах хрумтів пісок цементової підлоги, руки посивіли і закоцюбіли, весь тремтів. Випадково глянув на двері і.. зблід.

Прив'язаний до ґрат душника над дверима висів зашморґ, зроблений з поясу мого халату.

В кватирку моїх дверей подали мені баланду на обід. Здивований я взяв.

Що було до того часу? Що було зранку?

Чи був я на проходці? Чи пив „чай“?

Я не знаю, не знаю яким чином я загубив час од повірки до обіду.

Ліжко було замкнене, я був одягнутий в халаті, пояс халату був пришитий до свого місця.

Мені зробилось жудно, і сум як опценьками міцно заволодів мною.

Я, несміливо викликавши надзираючого тюремщика, звернувся до нього.

— Чи не можна зараз мене повести до лікаря?

Тюремщик заграмав:

— Возись тут з вами! І без лікаря не здохнеш. Треба було вранці про це заявляти, як то тобі сьогодні пропонували, — і з тим, грюкнувши кватиркою дверей, замкнув мене знову.

Відтак сів на примкнутий до стіни стільчик і силкувався ні про що не думати.

Невже тюрма не те найкраще, що могло трапитись зі мною?

Іван Гай-Гриценко.

ТРИ ОПОВІДАННЯ.

Сім днів.

(Зі щоденника одного з тих численних мільонів, яким призначено родитись, жити і вмерти).

Один з днів.

..... І ще одно прокляття чергове тому Невідомому, безкрайно жорстокому й неблагано-неминучому, яке викликало мене з небуття в царство життя і страждання! Я не знаю тебе, невідоме, хто ти, куди йдеш і куди ведеш нас-несчисленних мільонів розумних, як богів, безпорадних, як немовлят. До якої мети і во ім'я чого ми повинні брести через море власного поту й крові з розпукою в серці, з відчаєм в майбутньому?

Я не знаю тебе, але знаю твої залізні і непохитні закони, по яким неухильно йде життя всього живого й неживого, розумного й бездушного. Мов ріки течуть по водотку,—вершать свій путь одвічний всі планети.

Жити і умирати, і знову жити і знову умирати—ось ті закони всьому живому й неживому, усій енергії і всій матерії

І все живе, і все вмирає.

Допитливий мій розум своє одвічне запитання ставить.

— Навіщо?

І відповіді він не має...

В безмежнім морі невідомого, знесилений даремними шуканнями Великої причини всіх причин, я в розпачі смертельнім догораю, щоб знов поринути в безмежне, вічне, невідоме. Поринути і зникнути.

Нехай закон життя примусить знов мене вернутись до життя живого, але я хочу відпочинку на де-кілька тисячеліть. Після розумного і свідомого життя десятка років, я певно не вернусь до тої ж форми, в якій перебуваю зараз. Бо не пам'ятаю тої форми, в якій уже перебував я в глибині віків.

Хай той живе, чий дух задовольняється простою відповіддю: життя за для життя. А я не хочу бути свідомо знаряддям в руках того, хто це зробив і дав життя, щоби іти до власної мети, відомої йому одному. Хай той живе, кому страждання любе, кому це невідоме—Грізним Богом є, перед яким повинні всі скорятись.

Для мене богом Я. Сам вільний і могутній. Немає в світі і всіх крім Мене. І все для Мене! Я вільний жить і вмерти, вільний Я страждати, і радить, і спочивать!

Чи так?

Чому ж то я лише страждаю?

Чому не залишаю я буття, щоб зникнути в нірвану?

О, разпач!

І прокляття, і прокляття, і прокляття!

Другий з днів.

. І знов прокляття!
Я хочу знати своє місце в Космосі безмежнім!

Я знаю, що від життя втікти нема куди, а жити хочу так, щоб відчувати всею істотою своєю, що я *створю життя*, що я не вид створіння, яке шляхом довічних еволюцій перетворитись мусить в вищий тип.

Зв'язати я хочу своє місце й шлях свій. Хто мені про це розкаже?

— Космос!

Третій з днів.

Де скелі дикі і дике море, де високо небо і спить повітря, де чути тільки рухи планет, розітнувся мій поклик:

— Великий Космос, хто я?!

З глибин моря, з безодні неба, з безмежності повітря відгукнулося:

— Слухай.

Що розказав мені Космос.

Напевне це було, але моя пам'ять не сягає в ті глибини часу, коли родив я сам себе, щоб породить усе на світі. Матерія й енергія родили тіло й рух, однак вони самі родилися від мене. І все що бачиш ти й чого не бачиш з того часу родиться від мене, хоча його я не творю, але і не творить не можу. І я не знаю, чи я живу тепер, чи змер в ту ж мить, аби з моїх матерії і духу родилось все. Можливо, що істную я частиною всього живого й неживого, а може тільки я один істную і більш нема нічого.

Великий я.

Я знаю, що з мене родиться усе і зараз в кожную мить, але ніщо умерти вже не може, бо я безсмертний.

Ти—частка мене. В тобі численні мільйони різних видів, яких я ще не знав. Ти будеш доти жити, поки існує час, а разом з ним і я. Ти родишся і відміняєш себе кожную мить, бо я і сам, і все, і всі що-миті родяться наново. Ти зв'язаний зі мною і повертаєшся до мене кожную мить, як частка мене. Твоє бажання й воля відміняється в інші форми таке ж, як і у мене. Воно всесильне

іди.

Тепер я зрозумів, що вільний я в своїм житті, до поки я істную. Вмираючи я відмінююсь в Космосі у инше „я“, яке теж буде вільним.

Творити себе хочу! Щоб зручніш мені жилось у кожную мить, щоб всею істотою своєю я почував життя і волю!

Я—вільний! Я—безсмертний! Я—бог!

Четвертий з днів.

Я вільний
Вільний?!

Ха-ха-ха-ха! Чи не у себе дома в темряві нічній під ковдрою на ліжку, коли ніхто в вікно тихесенько не зазирає? Або в душі своїй (і то поки звірачий голод туди не завітав) співаю про велику волю? А мури з ґратами залізними, чи не для моєї волі помуровані? А ярмо довічне—соціальне, чи мною воно знешене?

Воля!

Нарешті й серце чуле маю до стогонів людських, до людських сліз, до плачу немовляток неповинних. Голодних і холодних.

А „я“, моє велике „Я“, хіба не загнене у темний закуток в той час, коли бажання невсипуще — на волю вирватись і на роздолох вільних співати пісню Заратустри?

Я вільний — так В своїх буденних, сірих, звичайненьких потребах, запитаннях.

Я вільний, як арчаківий кінь в рібнянні з коренним.

Мовчи, хоч не глумися над собою!

Я волю вишукав у космосі якімсь!.. Але ж — людина я! Людина, що живе своїм окремим світом, для кого Космос є приладом, щоб послугувати їй на кожному кроці. Я богом став, принаймні стать повинен! Повинен осередком бути всього, що можу я збагнути оком, відчутти розумом своїм!

І воля я повинен великої шукати, яка належать може тільки богу.

Космос?

Поглянь лиш на людей пильніше. Придивись до їх змагання за життя! Що хвилини безліч розуму і сили виявляє люд, гармонію і дисонанси творить, технічними надбаннями природу, що породила люд, працю вірного собі він робить.

Шукати в примітивнім Космосі їх місце — кумедно й нерозумно. В житті знайти і одвоювати його я мушу. Свої права здобуду у борні я, випроханий притулок буде мені за всі в'язниці гірше.

Я знаю, що волю за для себе у життя не вирвати так просто. Цей скарб посіли павуки, хоч нечисленні, але з міцними пазурами, котрі тримать уміють. За довгий час борні великі сили жадаючих посісти скарб цей — не досягли нічого! Ставай у лаву цих борців, додай до їх зусиль ще своїх розуму і сил і досвіду. Простуй до волі всіх, а не до власної виключно.

Моя улюблена мета здійснитись може лиш в всесвітніх межах волі всіх. Бо воля може бути тільки межі вільних!

Не гаймо часу і — до праці!

Я почув виразно голос свій в рішучий мент, в останню хвилю і з регогом веселим в куток пістоль шпурнув.

Яким безглуздям легкодухим є шукання спокою і щастя в первіснім Космосі і в стані небуття! Дійшовши до сучасних форм, до розвитку всіх сил вертатись в стан рослини, чи тварини — хіба це не безглуздя?

Себе знайду я в людях, в людях щастя й спокій мій!

До праці!

П'ятий з днів.

Яке цікаве і різнобарвне життя людей! Єдиний день пробув я з ними, пожив життям їх справжнім, побачив, що в житті цьому така велика сила галузів духовного й фізичного життя,

що жадної хвилини часу не можна витрачати в безпліднім нудьгуванні. Моїй душі на кожний згук, акордом враз життя відповідає.

І дивна річ: я, той що спокою шукав з смертельною жагою, сьогодні вже біжу від нього з жахом. У русі спокій!

Руху, руху, руху!

Життя мене гукає. Я йду назустріч. Життя гукє в боротьбу. Я йду!

Складне й просте життя. І „боротьба“ йому цілком відповідає. Не злічиш слів, що значуть боротьбу. Вона людину робить богом, вона утворює рабів.

Людина у людини—раб. Невже так мало щастя, що всім його не вистачає.

У чому щастя?

У чому щастя?—мов цвах засіло в мозок мій питання це.

За віщо змагалися й змагаються всі люди на протязі віків? Тонули й тонуть у власному поті й крові, простуючи до щастя.

І я прийшов до свідка вічного—Великої Руїни, щоб запитати її про це.

Скажи!

Що розказала мені Велика Руїна про людей.

Стара я й пам'ятю слаба. Не знаю, як було раніше, але коли поклали в мою підвалину першу нетесану деревину, пригадую я напів-диких хижаків, рабів власної темноти та хитро-умного визиску.

Можливо, що колись вони були всі вільні й рівні, аж поки людину друга не впрягла в ярмо раба.

Так роки йшли, і йшли сторіччя. Людей все біль пало і розум їх зростав, а разом з цим росла й неволя.

Замість блаженських курінів, які посіли вперше мое лоно, повстали мури кам'яні, робочу скотинячу й людську силу, — електрик, машина й пара замінили. Більшість людськості все гіршими робилася рабами, до парового плугу чи до машини прикована міцними ланцюгами.

Ох.. тяжко.

Я свідчить можу про загибель великих мільйонів цих рабів, що умірали у кайданах вічних, з великою жагою волі.

— Що ж то воля?

— Воля?

Я не знаю, бо ні один з нещасних тих, не вмів сказати досконально, що то є, але це те—за віщо змагалися й змагаються всі поневолені й окривджені, це те, чого не стало з того часу, коли уперше пролунало слово—раб. Це невмирущий

дух, який родився од рабів, а зараз охопив весь світ. Це те, яке людей навчає розуміти, що всі вони раби коли не капіталу, то тих умов життєвих, котрі як ланцюгами скували власне «я». Це те, що людина рівняє лиш може з Богом. Це — одним словом — Воля.

А більше я не знаю.

Стара я і тепер уже не можу зрозуміть людей.

Там на сході грохот і галас — то люди там змагаються за волю, то революція.

Піди послухай, то певно там докладніше узнаєш. Мені ж дай спокій.

Ох... скоріш би вже сконати.

Спокою прагну я, спокою...

Воля, воля!

До тебе прагне моя поневолена душа, то тебе прагне мое стомлене тіло, ти маревом пливеш перед моїм духовним зором, але ще не збагну тебе, окреслити нічим не можу і страждаю.

Довідатись про волю — і я уже людина, яка шукатиме і знайде своє місце у житті.

Піду на гомін.

А спокій хай Руїні застається.

Шостий з днів.

Великий день для мене: сьогодні справжньою людиною я став. Змагався за людські права, за щастя і за волю, як всі люди.

Як це було?!

Ой, як палає м я рана...

Ага! Пішов я вранці у революції послухати про волю. Ще здалека почув я пісню. І не знаю, чи люди то співали, чи повітря утворило пісню звуків серця тих борців, яких псбачив я через годину.

Та пісня запалила кров, влила завзяття й міць у мою душу і потягла у саму товщу лави під прапори гарячі. Хтось зброю дав у руки. А далі...

Лиш герць кривавий мов ві сні ввижається.

А пісня та лунає й зараз...

Що розказала мені пісня Революції про людей.

— Вже пора нам прокинутись, браття, од довічного мертвого сну, вже пора вічний лід поламати, вже пора день червоний стрічати, вже пора нам вітати весну!

— Вже пора нам довідатись, браття, що для волі родивсь чоловік, вже пора нам кайдани порвати, працю, рівність, братерство вітати, вже пора нам вітати новий вік!

— Вже пора нам повстати всім, браття, проти рабства й неволі, вже пора вічний гніт забувати, вже пора нам узнати шлях волі!

— Волі, волі, великої волі, прагне серце у нас кожну мить, бо крім хліба й спочинку сд праці, (ми не хочемо жити в палаці) зірка волі для духу горить!

— Хай земля вся країною буде, де за працю купують життя, де всі вільні до рівності з богом простують, де до рабства нема вороття!

— Всі під прапор криваво-червонийєднайтесь, хто палає оцим почуттям, в смертнім герці сміливо стинайтесь з буйним в грудях святим почуттям.

І ми пішли. І в лавах незмірущих я бачив смерть своїх братів, але на групах їх в ту ж мить зійшли рослини волі.

А далі? Я не памятаю

Пекучий біл у грудях і...

. Воля... Воля... Воля...

Сьомий день і... мабуть останній.

. Вже сонечко зійшло. Яка краса! А сяйво золоте як грає на підлозі, дзвенить в повітрі спів проміння, велично і святково шумить тополя під вікном. Такого дня не бачив ще, здається, я ніколи.

Не бачив, ві, бо тільки з цього дня почав я жити.

Що трапилось?

Воля!

Кохана, дорога і ясна! тебе я бачу близько біля себе. Ти усміхаєшся мені й свої обійми розкриваєш. Чекай хвилину, я буду біля тебе.

Ой!.. Не можу... Сил не маю.

Прийди до мене ближче. Так.

Схилився наді мною.

Не цілуй жагуче-палко, бо духу в мене не стає.

Ні, ні, не йди від мене, не йди благаю, бо я боюсь лишитись сам.

Чого ж смієшся ти?

Що кажеш? Ага, вже зрозумів!

Ходім, ходім мершій на поле герцю і будемо братам моїм зорею провідною світити у ночі. Лишу я тіло скоро, йдемо.

Прокляття, Космос, Шукання, Руїни, Розпач, Смерть... Усе пройшло, усе минуло. Лишилась тільки воля. Мене вона ніколи не покине.

Іду, іду...

Воля!!

А Прийдешній.

АРЕШТ ДЕСЯТИ.

У кожного ще живі ці спомини; кривавим пером їх записало на нашому мозковій житті.

В той час, несучи „на вістрях багнетів свободу“, Муравйов уже погрожував Київу. Події розвивались невимовно швидким і страшним темпом; насувався на останню фортецю Самостійної України жах революційного терору проти буржуазії і Центральної Ради.

І виходу із трагічного становища майже не було. Військо Центр. Ради деморалізувалось, під впливом агітації переходило в ворожій їй стан, а в колах селянства, в глибині їхньої соціальної свідомості в рожеві надії на чудове майбутнє закрадалось недовіря до проводарів Центральної Ради. Селянство хиталось .. Правительство генеральних секретарів у тяжкій атмосфері загальної світової неурівноваженості, одягнувшись в тогу національних спасителів, заспокоювало себе і нарід деклараціями оптимізму... Лилися філіпіки українських демосфенів, творились якісь таємні визвольні плани і тільки плями .. А небезпека для них все росла й росла. Кожна хвилинка зволікання для більшовиків могла бути в часі Архимедовою крапкою, упіраючись в яку вони збирались повернути кермо української революції.

Лише героїчні заходи, швидкі, рішучі, сильні могли спасти їхнє становище... Але короткозорі політики говорили і говорили. Всі і кожен з окрема відчували в глибині свого розуму і чуття фатальну неминучість трагічного кінця і все-ж тільки говорили, сплітали із слів казкові фантазмагорії, хоч життя їх зараз же розбивало.

І нарешті здійснилося те, чого всі вони так жахалися...

* * *

Напружую свою пам'ять, перебіраю спомини, викликаю їх, як живих свідків минулого, аналізую обставини і знову й знову прихожу до висновку: а руїни в Києві все таки не було-б, колиб з большевиками щиро хотіли порозумітись, а не воювать. Не було-б певно і квітньового лиха...

І наш край може б потім не задихався би, і не стогнав би люд від реакції, яку створив хід усіх послідуєчих подій, яких одною із передпоминок була „войовнича“ проти большевиків політика наших політиканів

І сталося те, що мусило статись...

Пригадую захоплення українськими частинами арсеналу і виступ большевиків, пригадую сумний, похмурий день, коли над великим містом загуркотіли перші гарматні вистріли, які і були вістниками і початком великого трагічного кінця.

В той день (16-го січня) місто Київ було об'явлено на осадному стані і призначено комендантом Ковенка, а вечером мало одбутися засідання Центральної Ради.

Пам'ятаю той зімовий вечір... Велике місто рано завмерло, заховало в вечірній темряві своє живе денне обличчя, але не спало. Вулиці швидко пустіли, притихали; все обіймало злевіщуючу, напружена тиша, яку порушували періодичні вибухи гармат і поодинокі в різних кінцях міста вистріли. Трівога наростала. Все навкруги: передчуття і темна ніч вішувала, мов гайворони, велику кріваву бурю, готувало схвильованому населенню всякі несподівані страшні можливості.

В Центральній Раді, де завше підвищеним пульсом билось життя, в той день мало було людей, слабо збирались і члени Центральної Ради. У всіх одне питання: що буде? чим все закінчиться?

* * *

В великій залі Центральної Ради відбувається нарада фракції українських соц. рев. Там, у напруженій атмосфері, під звуки гарматної стрілянини, ведуться палкі розмови, ллються потоком слів, розв'язуються питання про кризу кабінету, про земельний закон і про те, як спасти край від загибелі, як припинить те, що відбувається коло арсеналу.. Дебати набували пристрасного характеру, розкололи присутніх на два політично ворожих табори, досягли найвищої точки розходження і непримиримості...

Коло 9-ої години вечору непомітно на трибуну з'являється невідома молода людина в сірій одежі, невисокого росту, русава, з сірими жорсткими очима, і не взявши у голови слова без черги, тримаючи в руках якогось папірця, починає говорити рішучим тоном ламаюю українською мовою:

— Їх, кого я назву, прошу вийти сюди.

І раптом всі притихли, на мент замерла заля від надзвичайного здивовання, дикої несподіванки. Не вірилось, нікому не йшла в голову думка, що в будинку парламенту може одбутись арешт: се-ж було тоді безграмотним порушенням основ поваги до найвищого органу краю...

— Дозвольте, товаришу, — закликає схвильовано голова, — я вам слова не давав і хто ви такий?

Але незвідомий, не звертаючи уваги на заклик голови, викликає:

— Одоевський, прошу вас следовать сюди.

Одоевський нерішуче, тихо підводиться і йде до трибуни.

— Михайличенко, Ткаль, Полозов, Бачинський, Шумський — вичитую невідомий.

Його рішуче перебиває голова:

— Ви не маєте слова, товаришу! Я голова і прошу вас відповісти, що вам треба? Говорити вам я не дозволю!

— Прошу зі мною в перерекання не вступать, иначе поступлю по всей строгости законів. Я особливий комендант Київва. Всіх названих осіб прошу вийти сюди.

Було названо ще кілька прізвищ.

Буря протестів і глибокого обурення присутніх членів Ради заглушила останні слова коменданта. Всі, разом зрозумівши істину, засовались, заговорили, повставали з крісел. Ніхто вже не слухав голови: всі розмахували руками, з обуренням зазначали недопустимість грубого цим порушення права недоторканости осіб-членів парламенту.

Комендант зробив у напрямкові дверей знак, і через кілька секунд в залі з'явилося чоловік з десять озброєних вільних козаків, які й оточили викликаних до трибуни.

Ясно стало, що зроблений був арешт. Для чого, через щ?, по чийому приказу? Ніхто не знав і в коменданта відповіді одержати не можна було.

Арештовані стояли, не рухались. У залі був страшений гвалт. Члени Центральної Ради протестували, проповідували заарештувати всіх. З'явився Грушевський — голова парламенту, щось сказав нечутно комендантові і нарешті голосно крикнув: „я протестую“...

Потім з'явився і щось пошепки сказав Ковенкові міністр юстиції Ткаченко.

Але комендант, спокійно, не відповідаючи ні на чий протести, дав знову знак вільним козакам..

„Смирно! — почувлась команда — заході!"; кляцнули затвори і рушниці направлені були в арештованих.

Протести були даремні.

В сей момент на трибуну виступає міністр земельних справ Б. О. Зарудний. Обличча схильоване, бліде, голос рішучий, твердий, в очах горить обурення.

— Товариші, я був міністром від У. Н. С. Р., але тепер, коли заарештували моїх товаришів, з котрими я стояв на одній позиції, я не можу далі нести своїх обов'язків і складаю їх тут перед вами в знак протесту проти нечуваного в світі насильства над членами парламенту... Я одностудець заарештованих, а тому й мене прошу заарештувати.

Комедант записує й Зарудного в список заарештованих. Добровільно ідуть під арешт в знак протесту Приходько і Полонський.

Оточених військом вивели з Центральної Ради.

* * *

До місця, де заарештованих мали оселити, було недалеко. Але нас повели не найкоротшою стежкою, а в обход по темній бульварній вулиці...

Йшли мовчки. Розмова не в'язалась. Кожний занятий був своїми думками, не стільки про себе, як про те, що визначає цей арешт і що з нього вийде.

Ріжні думки сплітались, різні припущення про дійсні підстави арешту, але-ж справжні причини залишались загадкою... Одна лиш настирлива думка свердлила мозок, не давала спокою, що це провокація, і що нас усувають наші-ж ідейні противники, щоб попередити наш вплив на розгортаючийся хід подій.

Пригадав всі стосунки наші в Ц. К. У. П. С.-Р. з нашим правим крилом, пригадав останнє засідання, що тяглося всю ніч, делегацію від Вільного козацтва і залізничників, ганебний вчинок Плевако все пройшло в пам'яті мов на екрані. Аналізую й прихожу до ствержувачого висновку: так, можливо, що наші „соціялисти“—„реальні політики“ могли на шахматній дошці життя зробити один із своїх політичних ходів...

— Ребята, ближе друг к другу держись!.. цеп держі! если кто будет бежать—то стреляй!—виголошує команду начальник загону, що нас оточував.

Тихо. Гучно віддаються наші кроки по кам'яному брукові, і дісонанс м врываються в тишу ночі. А ніч похмура, тривожна одягла темним килимом опустілі вулиці, сховала страшну тайну наступаючих подій.

— Ребята, зорко смотри! Цеп держі!..

Сум і тривога охоплюють думу. Стукотить підвищено серце... А розум ставить настирливе питання: що буде?

* * *

Привели нас до штабу Вільного Козацтва на Миколаївську 9, у великий забруднений підвал бувшого ресторану, притону картяр'в і поставили за дерев'яною рішоткою, що відділяла одну частину підвалу від другої. Нашим приходом, мабуть як перших арештованих, зацікавились вільні козаки, і швидко ми були оточені юрбою молоденьких хлопчаків, які стояли і мовчки дивилися. Варта чекала очевидно розпорядження і позирала на двері, звідки мав хтось прийти..

— Хто це, большевики? — запитав хтось з натовпу. Але в цей мент з'явився комендант Ковенко. Козаки розступилися. А зацікавлений хлопець так відповів їй не одержав.

Хтось із нас запитав у коменданта, чи не можна дістати води і що взагалі з нами мають робити, за що нас заарештували?

— Єслі-б я вас не арестовал, Київ міг би бути через не-скільки мінут взятий, — заговорив Ковенко.

Нічого не розуміючи, ми мовчки здивовано переглянулися.

Може большевики наступають, подумав я.

— Через час вас будет судить революційний трибунал. А пока отведіть їх в ту кімнату — дав він розпорядження варті і показав пальцем на кімнату.

Судить? Трибунал?.. Може я не те почув? Так ні... За що судить? Який трибунал? Хто його встановив?... В мигь у голові застрибало безліч питань. Не вірилось тому, що діялось. Все робилося мов у сні, мов кошмар переслідував нас низкою страшних несподіванок.

Неждана заява якось зовсім вибила мене з колії рівноваги. Все здавалось незрозумілим, диким.

Кімната, в котру нас привели, була величенька, ярко освітлена електричністю. В ній чотири круглих зелених, пристосованих для карточної гри, столи, кілька крісел, багато стільців, дві канали — все це скупчено без усякого порядку, розставлено і очевидно знесено з різних кімнат. На вікнах штори, на стінах картки з правилами для карточної гри.

— Обискать їх! — розпоряджається комендант.

— Що вам од нас треба? — запитує хтось із нас.

— Ви самі прекрасно знаєте, що нам нужно...

Вільні козаки обшуковують нас, забирають листи, записні книжки й інші папери.

— Нікого до них наказую вам не пускати і за ними дивитись хорошо! — робить комендант останнє розпорядження і виходить.

* * *

З нами залишилась тільки варта. Кілька хвилин точилося мовчання. Але кожному з нас мовчати було дуже важко. Неждане, таке незрозуміле загадкове становище, калейдоскопічна зміна явищ — створила надзвичайний психологічний стан, близький до афекту, невимовне сильне було бажання кричати, розповідати про несправедливість, некультурність, дикість того, що скоїлось. Розум і почуття протестували, мимоволі якимось шукали і творили собі логічні вирази протесту в словах; а для останніх потрібно було об'єкта, слухача, котрому можна було перелити своє обурення. Такими об'єктами стали вартові.

І їм було розказано майже все: що ми члени комітету У. П. С.-Р., члени Центральної Ради, революціонери і політичні діячі, що ми боролися за визволення України, всіх бідних і працюючих, віддавали всі свої сили для того і тепер невідомими „мартовськими“ соціалістами заарештовані невідомо за що. Зазначено також було, що між нами є й дуже видатні особи: член мирової делегації і навіть міністр земельних справ.

Вартові з захопленням і довір'ям бодай зацікавились, але поставились до наших оповідань якимось байдуже. Слухали все мовчки; і лише остання заява про присутність міністра справила велике враження. Не обійшлося навіть без інциденту.

До кімнати з'явився якийсь солдат, як потім виявилось полковник Вільного Козацтва, і, почувши про присутність міністра, запитав:

— Хто міністр?

Зарудний обізвався.

— А ви що-небудь розумієте в земельних справах?—з нахабним сарказмом запитав полковник.

— Та дещо розумію,—почервонівши, але стримано відповів Зарудний.

— А землю ви—коли небудь бачили?..

Полковника зупинив начальник караулу, зазначивши йому, що так з інтелігентними людьми поводитись не можна і запропонував залишити кімнату..

На цьому розмова з вартою припинилась. Всі замовкли і замислились. Лише раптові рухи або несподівана голосна, вирвана з цілої низки думок, фраза свідчили, що у кожного в душі одбувається драма.

Спокійніше всіх тримав себе з менту приходу і до свого виходу О. Зарудний. Після виходу коменданта він запропонував всім спати і сам, уклавшись на стільцях, скоро заснув.

А решта довго не могла заспокоїтись, хоча всі сиділи мовчки. Важку атмосферу на кілька хвилин розрядила поява

Кедровського, заарештованого теж Ковенком, котрого перевели з загальної камери до нашої...

І довго, довго ще де-хто нудився, нервувався... Чутно було то шепотіння, то важкі кроки по кімнаті, то тяжкі зітхання...

Нарешті ніч здолала розбурхані нерви і оповила кімнату таким же неспокійним, важким, як сама, сном.

А на дворі, там... коло арсеналу під покровом ночі, шла війна; брат убивав брата. Бухали гармати, доносились кулеметна стрілянина.

Кому потрібна кров братів?

Безглуздя?... жах?...

* * *

Тихо. Біло світять маленькі лихтарики, кидають в очі стомлених нервово і заснулих коротким неспокійним сном в'язнів проміння, неначе силкується розбудити, щоб розповісти, що за трьома товстими мурами, в „революційному трибуналі“, в штабі Вільного Козацтва розв'язується питання про їхнє життя і смерть, що лютість козацьких старшин уже силкується сплести над ними павутину смерти...

Сплять в'язні кому де прийшлося: на канапі, столах, стільцях.

Важко підняти, розкрити вії: втома зробила їх важкими.

Коло дверей сіра маленька постать вартового, вільного козака. Він присів, оперся об стіну, якимось зігнувся і нахиливши голову дрімає; рівно тільки стоїть коло столу його рушниця і... мов вартує.

Біжить час розбурханої січневої ночі. Рвуться нитки незакінчених важких снів.

Чутно крізь сон, як за дверима хтось когось схвилюваним голосом будить: „вставай, чорт!“ Потім входить до нас і сердито, з лайкою будить вартового.

Чутно потім за дверима якийсь рух, стук, змішаний галас і вигук: „тяжко ранений!“

Далі все змішалось. На легких крилах сну, думки в обіймах фантазії переносять мене в кімнату центрального комітету у. п. с.-р.

У великій залі горять каганці. Присутні одягнені в старовинну козацьку одіж. Ходять озброєні, з великими люльками. Одбувається засідання. Палко дебатуються питання за владу, про утворення нового с.-р. кабінету, про рішучу зміну курсу політики. Борються ліві з правими, кричать, один одного не слухають. Ось, ось буде бійка...

— Треба з большевиками помиритись, треба віддати владу українським совітам!—виголошує товар. Шаповал.

— У нас сили є, ми поб'єм большевиків!—кричить тов. Салтан і витягає з пихів шаблю.

— Треба пустити крові, треба лівих усунути! — вигукує Плевако. Хтось б'є Плевако по обличчю... Раптом, урочисто, мов Чорномора, вносять запорозжці Грушевського...

— Я протестую, товариші дорогі! кричить він.

Але його ніхто не слухає.

— Ми з зброєю будемо своє обстоювати, — голосно викрикує Ковенко і визвіривши очі кидається з шаблюкою бити лівих... Шаблюка блиснула над мою головою і...

Я прокинувся і весь дрижав. Сон був дуже схожий з дійсним минулим.

У вікні підвалу вже сіріло світло пробившогося ранку. На столі горіла свічка, бо електричності певно не було.

Майже всі повставали.

— А чому й досі нема революційного трибуналу? — запитую я. Всі мовчать.

* * *

17 січня. Певно було вже пізно, бо дуже хотілося їсти. Глянув на годинника. Стрілка показувала коло 10-ї ранку.

— Чого б його попоїсти? — звертаюсь з запитанням.

— Он на столі їжа...

Дійсно на столі стояло п'ять коробочок консервів і велика паляниця житнього хліба.

Не гаючись, я почав їсти і цим очевидно нагадав і решті товаришів про їх голод, бо швидко всі усілись навколо столу.

— Чи не можете дістати газети нам? — звернувся хтось до вартових.

— Можна.

Хвилин через п'ятнадцять ми всі сиділи з газетами і з згагою пробігали рядки, присвячені нашому арешту.

Преса дружно відгукнулась на наш арешт. Майже в кожній газеті було великими літерами зазначено: „Арешт членів Центральної Ради“. Але, крім констатування факту і описування обставин арешту, з'ясування того, що нам було відомо, усі газети жадного проміння світла на цю справу не пролили.

Повна відірваність і ізольованість від життя, неясність і невідомість нашого стану, в зв'язку з відбувшимися і розвивавшимися в Києві подіями зле відбилися на всіх товаришах. Обличчя у всіх змарнілі, бліді, очі впалі, втомлені.

Важко було переносити і переживати несподівану зміну в психології, важко було помириться з думкою і з тим, що тебе, вільну людину, із сфери, киплячої політичними страстями, де ти був органічно зв'язаний з нею, впливав до якоїсь міри на неї і зливався з нею, як з своєю стіхією, тебе зараз ізолювали, параді-

зували твою силу і зробили безвільним, залежним від хлопчика вартового, що стояв коло дверей. Важко було й те, що нас заарештовано на Україні і очевидно по згоді з „соціалістичним урядом“, пішками якого були всякі Ковенки, і невідомо за що.

Ми явилися першими жертвами, заарештованими за політику і першою ганебною плямою на сторінках Української революції...

* * *

Йшли одноманітні страшні дні, минали ще страшніші ночі. Коли все замірало і чувся лише гарматний грім, за нашими дверима відбувалась велика метушня, за мурами льоху, в місті, росли криваві події і з кожним днем набували все більших і страшніших розмірів. А ми сиділи, нудились, одірвані од людей, напів голодні, під погрозою трибуналу, не знаючи своєї провини і того, що нам інкримінувалось.

Лише од варті дізнались, що в арсеналі не переривається бійка і що багато полягло людей і з того і з другого боку. Не поверталися з під мурів арсеналу і де-які з наших вартових. Вартові взагалі були посередниками нашого єднання з потустороннім світом, вони нас і інформували про те, що твориться у Києві. Вони принесли нам і звістки, що на Київ наступають з різних кінців большевики і що бій іде майже на всіх окраїнах міста. Становище загрожуюче, бо сили большевиків збільшуються з кожним днем...

— А що говорять про арешт членів Центральної Ради?—не раз де-хто з нас запитував вартових.

І один раз почули таку відповідь:

— Говорять, що ви зрадники України.

Така проста і пряма відповідь вразила не менше, ніж самий арешт. Але все таки ества обвинувачення ніхто розкрити не міг, бо з короткої відповіді ніщо яснішим не стало, а ще більше підтвердило припущення про якусь провокацію.

Звістка про „зрадництво“ була першою ластівкою, що випадково залетіла до нашого льоху і перший промінь світла кинула на наше становище.

Але що-ж буде далі?..

Комендантом був даний наказ до нас нікого не пускати, нічого не передавати і суворо стежити за нашою поведінкою.

Одного ранку, увійшов до нас один із старшин вільних козаків: високого росту з довгими вусами, з жорстким обличчям і очима. Про нього говорили, що він не одному розбив щелепи і не одного з арештованих катував. Мовчки обвів він нас очима, постояв і повернувся щоб іти...

— Скажіть, будь ласка, чого і за що ми сидимо тут і що з нами мають робити?

Старшина помалу повернувся:

— Ваша справа пагана... Може сьогодні вирішиться в якийсь бік... Там ще тягається... і пішов.

А од вартових ми дізналися, що ходять поголоски, що нас розстріляють. І коли хтось із нас виходив із кімнати, то козаки недовірливо скося поглядали, а де-які додавали ніби про себе:

— У-у-у, большевики!... Перестрілять їх к чорту, щоб не возиться!..

Жах бути розстріляними без суду й слідства по волі старшин, викликав серед нас велике схвильовання і страшну нервову напруженність.

Де-які товариші (Полозов особливо) занедужали і майже весь час лежали.

Найспокійнішим був О. Зарудний, рівно жлучи розв'язання нашої зачарованої на мертвій точці невизначенности.

Правда, всі ми дуже чекали, що ось хтось прийде з Центральної Ради роз'яснити наш стан.

Але час минав і ніхто не приходив.

* * *

Незабутньою в моїй пам'яті залишилась одна ніч... Вечером нам чомусь не принесли нічого їсти. Засмучені й голодні сиділи ми замислившись, оповиті тугою безнадійности.

Думки залітали вперед, силкувалися піднести хоч трошечки завісу і заглянути в майбутнє, робили припущення про можливу трагічну розв'язку нашої справи—розстріл, сплітали жалібні мотиви...

Малювалися обставини розправи, можлива боротьба і те, як може одбитися ця розправа на ході подій, яке справить вражіння в політичних сферах і... Далі підводились ітоги власного минулого; в уяві проходили етапи особистого життя, згадувалось радісне і сумне. Те і друге в другий раз, вже не в житті, а в уяві, спліталось в міцних довгих обіймах, прощалося перед летінням в безповоротне минуле, до забуття...

Раптом з'явилася до нас нова постать молодого красивого юнака офіцера, одягненого в черкеску і білу папаху, як виявилось потім значкового коменданта Ковенка.

— Чи не треба вам чого?—звернувся він до нас.

— Чи не можна попрохати лікаря.

— Лікаря?.. Добре, зараз вживу заходів.

Ввічливість значкового привабила до себе нашу симпатію і т-ш Полозов звернувся до нього з запитанням:

— Скажіть, ради Бога, чи не знаєте ви, за що нас тут тримають і що з нами буде.

Виславши за двері вартового, значковий підійшов до Полозова і тихо почав щось говорити.

— Як офіцеру, я вам скажу, що ваша справа погана... Вас можуть сю ніч розстріляти,—пошепки додав він.

— Слухайте, товаришу,—з глибокою тривогою і дрижанням у голосі загворив Полозов,—даю вам велике слово честі, що ніхто з тут присутніх не винен а ні скілечки. І коли одбудеться розстріл, то се буде просто убивство безвинних людей.

— Вірю вам, як офіцеру. І коли сеї ночі дадуть приказ... я його не виконаю.

Далі пошепки, зовсім нечутно, він ще щось розповів і вийшов.

До Полозова зараз же звернулись всі нетерпляче:

— Що? Що?..

— Хлопці, сю ніч будьте готові до всього... нас можуть розстрілять... відповів Полозов і... замовк.

Ся звістка, та ще із певних джерел, остаточно увірвала всяку надію, що хтось нам допоможе, хтось про нас турбується...

Безвихідність трагічного становища, близька можливість смерті, безглуздої, даремної, пронизала всіх згагою життя, в кожному атомі прокинувся інстинкт самоохорони, в голові виникали усякі визвольні пляни... Але виходу не знаходилося... Всі шляхи одрізані.

Конкретна постановка питання про наше життя напружила мозок до крайньої межі... Тіло дрижало, цокотіли зуби, мозок odmовлявся працювати.

Кричать? Плакати? Даремно все.

Де-хто ліг, де-хто сидів, де-хто ходив із кутка в куток, чекаючи... Двоє з заарештованих заявили, що вони сю ніч готуються втекти. .

В той вечір потухла електричність і нашу кімнату освітлювала блідо одна свічка. Се був початок загального страйку, зробленого по постанові Київської Ради Робітничих Депутатів.

Майже ніхто не спав. Сон не йшов і слабій уяві мерещились криваві привиди. Довга, як вічність, тяглася ніч. Кожен стук за дверима, кожне шелестіння било і викликало в нервах тривогу. Кожний раз розплющував я очі і бачив все теж: бліду маленьку свічку, сіру постать вартового і товариша Полонського, який склавши руки, нахиливши змарніле обличчя, ходив між столами всю ніч, а за ним вмісті по стіні ходила його довга, темна тінь...

* * *

Страйк погіршив наше становище. Раніш хоч вечером у нас було світло, тепер же темно було і вдень і вночі... Не було також води і їжі.

Що робилося в городі, нам як слід не ідомо. До нас доходили часто випадково лише страшні уривки. Те, що кількість арештованих, яких містили в протилежну од нас кімнату, збільшувалась, свідчило, що події набувають все більшої і більшої загрозливої сили.

Часто ми чули крик і плач звідти людей, яких очевидно били.. А одного разу нашу увагу спинив нелюдський галас над нами у дворі. Хтось несамовито кричав: — ой-ой-о-о-ой... Потім чутно було два вистріли... Знову крик і знову вистріл. Хтось страшно і важко стогне... Ще вистріл, і все стихло..

Прийшов Полозов, який виходив у двір, блідий, схвилюваний і розповів, що у дворі розстріляно двох невідомих людей... Окрівавлені, ще свіжі трупи їх лежать у дворі, біля їх великі калюжі крови. Їх бачив він своїми очима.

В такій атмосфері, так сидіти далі було неможливо. І вирішили ми тоді викликати коменданта, вимагати од нього роз'яснень і переводу нас в друге помешкання, принаймні до Лук'янівської тюрми. Заяву свою передали через вартового.

Хвилин через п'ять до нас з'явився молодий чоловік у формі студента, назвав себе товаришем голови Ради Вільного Козацтва і запитав, чого нам треба.

— Ми просимо і настоюємо, аби нам вияснили наше становище, сказали, що нам інкримінується і що погрожує? Просимо також перевести нас в друге помешкання і поліпшити на цу їжу—сказали ми.

— На мою думку вам нічого не погрожує. Ваш арешт є ніщо инше як ізоляція, доки сформується кабінет і ліквідується большевицьке повстання. Але це моя думка. Щоб не було сумніву, я зараз поговорю з комендантом по телефону. Всі ваші прохання „що до їжі і помешкання також“ передам.

Через півгодини приблизно він повернувся до нас і підтвердив словами коменданта, що наш арешт є дійсно ізоляція, що нам нічого серйозного не погрожує.

Роз'яснення товариша голови Вільного Козацтва внесло на цілий день і ніч заспокоєння...

А ранком другого дня над нами знову розстріляли п'ять чоловік; знову був галас, стогін пораних і добивання їх другим вистрілом.

На наше запитання: що це за розстріли, товариш голови

Вільного Козацтва, по своїй очевидно простоті відповів, не ховаючись, що се розстріляно п'ять чоловік в відместку за забитого большевиками полковника Андруса.

По чий постанові се зроблено?

По постанові революційного трибуналу.

Вартові, на запитання про розстріли, всі однодушно нас заспокоювали, що то розстрілюють жидів...

Тепер слова коменданта про суд трибуналу над нами стали зрозумілими: се певно був той трибунал, котрий нас мав судити.

Вечерами тепер наш підвал наповнювався якимсь таємним містичним жахом. Ледве за вікном умірав день і вступала в свої права ніч, як починалась якась невимовна страшна містерія.

Коло нашого будинку з'являлись два залізних страховища —броневики, часто стукотів кулемет, стріляли з рушниць... В кого стріляли? для чого? невідомо, але кожен вистріл натягував нерви мов тетиву луку. Атмосфера напружувалась, як перед великою грозою.

А місто без світла і води під густим серпанком темної ночі переживало тяжкі хвилини. Велика частина людности задихалася без всди від згаги. томилася без світла, а в темряві ночі банди злодіїв грабували крамниці, розбивали великі скляні вікна, і тягли що попадалось... Грабіжників ловили і на місці розстрілювали.

Часто я бачив, як і в наш підвал вільні козаки приносили цілі ящики цукерок, яблук, ковбас і різних дорогих річей.

* * *

Нарешті прийшла в наш льох парламентська комісія, складена з представників всіх фракцій Центральної Ради. З комісією був Ковенко. На чолі комісії Пухтіяський, товариш його Мартос і секретар Чечель.

Привітались. На запитання: „Як живете?“—відповіли мовчанням

Члени комісії окинули оком помешкання, констатували його непридатність і почали офіційні розмови.

— Скажите, будь ласка, які б поліпшення були для вас бажані, яка їжа, поводження варті?—запитує голова.

— А чи не можете ви сказати нам, за що нас заарештовано, по чийому приказу?

— Бачите—неохоче починає Мартос—комендант заявив про те, що де-які українські соціалісти-революціонери мали звязки з большевиками. Центральна Рада доручила нам розслідувати се діло. І ми маємо зробити слідство, чи мав право вас заарештувати Ковенко, чи ні?

— А в тих документах зазначені якісь імена?

— Хто допомагав більшовикам, в документах прямо не сказано, але видно, що хтось якісь зв'язки мав з більшовиками.

— Чому-ж тоді заарештовано нас? Які підстави для цього?

— Се комісія вияснить.

Дальші розмови були даремні.

— Які поліпшення були-б бажані для вас? знову запитує голова.

— Ми просимо перевести нас в друге помешкання, бо тут і брудно і темно, а саме головне—дуже неспокійно... І хоч поводження варти хороше, але можуть бути всякі обставини... Ми не можемо виносити тих кулачних розправ, тих розстрілів і взагалі того страхіття, яке одбувається за сими мурами і над нашими головами.

— Ніяких розстрілів тут не било, не видумивайте пожалуйста! різко сердитим тоном перебиває Ковенко.

— Продовжуйте!—говорить голова.

— Так, дійсно над нами розстрілювали людей,—говорить далі твердо з піднесенням О. Зарудний—і вчора ранком розстріляли п'ять чоловік.

— Молчать!! Я не позволю говорити лишнього—починає кричати комендант.—Ви бачили, як розстрілювали?

— Ми чули крик, стогін і бачили окривавлені свіжі трупи у дворі!

— Продовжуйте...—зауважив Зарудному голова.

Спокійне поводження голови, котрий прихильно вислухував наші пояснення, остаточно вивело з себе коменданта і, піднявши-сь з стільця, він починає кричати на комісію:

— Я не позволю!.. Я вас виведу всіх отсюда! Я маю право! Ніяких розстрілів ніхто не робив... То сюди трупи забитих у бою звозили!

— Ви можете вивести нас, але ж потім за се відповіdatи-мете—спокійно осаджує Ковенка голова. Ми парламентська комісія і просимо нам не перешкоджать вести розсліди.

— Розстріли були,—ствержує Зарудний,—і не раз людей розстрілювали по постанові якогось трибуналу, судом якого і нам загрожував сам комендант в день арешту, коли нас сюди привели. Про розстріл п'яти чоловік нам розповів сам товариш голови Вільного Козацтва. Про це ж нам говорили і вартові козаки. Се факт. І я думаю, що позаяк в Українській Народній Республіці смертна кара одмінена універсалом, ніхто не має права порушувати закон! Так робити не годиться... гаряче закінчив Зарудний.

Далі вже були розмови про побачення з рідними, про книжки

для нас, їжу і про помешкання. Комісія висловила побажання коменданту, щоб наші заяви були прийняті, як найскорше.

Під кінець голова комісії заявив, що по згоді з комендантом двоє із арештованих, котрі пішли в тюрму добровільно Зарудний і Полонський, будуть зараз визволені.

— А чому третього, Приходько, теж добровільно пішовшого з нами, не визволяють?.. хтось запитав.

— Приходько я не можу випустити.. відповів комендант.

Veto Ковенко очевидно для комісії було законом, хоч і без жадних підстав і очевидно більшим ніж закон Центральної Ради про незайманість членів парламенту і про те, що „членів парламенту можна заарештовувати лише по гарячому преступному вчинкові“ (так гласив закон?). Цікаво, — з випущених взяли слово не розголошувати нічого з того, що вони бачили і чули.

* * *

Нарешті ми дістали газети і ознайомилися докладно про хід і напрямок нашої справи.

В парламентські кола наш арешт вніс великий заколот: багато говорилося й писалося. Цікаво згадати і зафіксувати де-які менти.

На другий день після арешту (17 січня) на засіданні Центральної Ради внесено інтерпеляцію від фракції У. С. Р., в якій зазначалося, що Ковенко, не дивлячись „на рішучі протести Голови парламенту М. Грушевського“, заарештував де-яких членів фракції „і тому“ фракція У. П. С.-Р. ставить такі запитання Українському правительству: 1) Чи відомо правительству Української Народньої Республіки, що в вечер 16 січня в помешканні Центральної Ради, під час засідання фракції У. С.-Р. було заарештовано вищезгаданих членів фракції. 2) Коли відомо, то з чийого розпорядження і на яких підставах було зроблено арешт названих осіб і яких вжито заходів, що до усунення допущеного порушення права недоторканности осіб членів Революційного парламенту Української Народньої Республіки — Української Центральної Ради.“

Крім того, інтерпелянт пропонував утворити „парламентську комісію, яка б розслідувала, чи справді винні і оскільки, заарештовані члени Центральної Ради, а також вияснила б незаконність арешту і відповідальність винних в цій незаконності агентів влади“.

До інтерпеляції приєдналися всі фракції.

Пояснення давали лідери с.-д. Порш і Ткаченко — міністри уже поваленого українськими с.-р. кабінету. Із цих пояснень надто ясно було, що далекозорими реальними політиками інсце-

нірувалась штучно створена „необхідність“ арештів, в дійсності зроблених їх же закулісними заходами...

„Коли вчора тут робилися арешти, то я (Порш) і товариш Ткаченко рішуче протестували, що ці арешти робляться в парламенті“.

Всі протестували: і Грушевський — президент Республіки і два міністри, од волі яких залежало призначення всесильного диктатора Ковенка і з дійсним протестом яких він мусив рахуватися. І все-ж членів Центральної Ради було заарештовано; допущені також були арешти двох членів парламенту і міністра Зарудного, які добровільно згодились піти під арешт в знак протесту.

„Командуючий військом та комендант на мое (Порша) запитання про арешти відповіли, що у них є документи. Комендант вирішив їх заарештувати, щоб припинити їх дезорганізуючу роботу та схоронити їх від можливих над ними насильств“.

Очевидно запитання Порш робив перед арештом, і незрозуміло, чому не міг він попередити арешт. Говорячи ж про дезорганізуючу роботу, зовсім її не аргументує (залишилися голі слова). А платонічні бажання коменданта і Порша, заховати членів парламенту „від можливих насильств“ — хіба ж це не анекдот, який на сторінках історії залишиться блискучим пам'ятником їх діяльності. Далі міністр спірався на неіснуючу телеграму, яка ніби то була послана до „Шевченковців“ і яка явилась аргументом для висновку, що „більшевикам допомагав *хтось* звідси, з Центральної Ради“, і на фантастичну телеграму Сталіна, яка ніби то перехвачена ще 31-го грудня і яка в дійсності була надрукована в багатьох Київських газетах ще перед Різдом і документом служить ніяк не могла.

Міністр Ткаченко робив такіж туманні ссилки на якісь дані для обвинувачення і певно силкуючись затушовувати свою участь в арешті, зазначив, що „за порушення цього формального права винні агенти влади будуть відповідати перед судом“.

А коли розшифрувати сей юридично мудрий вираз, то треба було сказати, що агенти зовсім не винні і мали неформальне право зробити ганебний вчинок...

Високомудрі пояснення міністрів одначе не всіх задовольнили... Для багатьох було ясно, що справа арешту членів парламенту є „нечиста справа“ і нитка Аріадни, якою росилутувавсь лабіринт політичних інтріг, не досить добре схована...

Але мужности стати в рішучу опозицію проти порушення парламентських прав, стало не у багатьох. І тільки міністр єврейських національних справ Зільберфарб подав заяву про те, що з причин порушення арештом депутатів права парламенту, він виходить в одставку, та в звязку з цим командуючий Київ-

ською військовою округою, Шинкарь визнав неможливим для себе працювати надалі на своєму посту і подав мотивовану записку про свій вихід в відставку,

* * *

Так чи инакше, а нас не визволили, хоч не було ясних підстав для обвинувачення. А очевидно для проволікання справи в Центральній Раді обрали комісію, яка й прийшла до нас лише на п'ятий день арешту.

І коли ми запитували, чому комісія раніш не прийшла, д-й Мартос, який був душею і натхненням комісії, не соромлячись відповів:

— „Прийти ніяк раніш не могли, бо по всьому Київу йшла стрілянина...”

Що по Києву йшла стрілянина, то була правда, але щоб до штабу вільного козацтва „Парляментській комісії“ пройти не можна було, то се явна неправда, доказом якої служить те, що до нас майже щодня приходили товариші, рідні і знайомі, яких уперто не допускали на побачення з нами.

Взагалі треба сказати, що роля в усій цій історії і комісії д-я Мартоса — одноступня Порша і Ткаченка, надто цікава... Хитрий, твердий, надто реальний політик, в своїх вчинках і роботі — сей чоловік для досягнення цілі не завжди розбирався в чистоті засобів... Драпіруючись в тогу приятеля і об'єктивного діяча він міг одночасно грати на два фронти приятельську ролю...

Так певно було і з нами. Мартос, сей автор ультрадемагогічної антиєсеровської промови, під час проголошення 4-го універсалу чомусь виявив до нас незвичайне, ледве не батьківське пклування, уважність і прихильність: часто заходив, приносив газети, хоч на запитання в якому стані наша справа — майже нічого не відповідав. Заграючи коло нас, він одночасово був приятелем Ковенка, Порша і іменем комісії виконував їх волю. А в Центральній Раді від імені комісії заявив: „комісія прийшла до переконання, що комендант Ковенко мав досить підстав заарештувати лівих есерів.”

А формального обвинувачення все таки не було, не було прочитано жадного документу, не було названо жадного призища.

„Прізвищ поки що комісія не оголошує“, говорив Мартос.

Та й чого було їх оголошувати, коли вони і так відомі всім з газет. А коли заарештовані були не ті, котрих обвинувачували, то виходило, що десять чоловік членів парламенту, „недоторкальних осіб“, були тільки на підозрінню.

Так чого їх тоді держали і плямували, як „зрадників України?“.

Центральна Рада все-ж таки прийняла Мартосовську заяву до відома.

А заарештовані сиділи і чекали... Їх обвинувачували загалом на якихсь підставах, не допросивши, не виконавши елементарних правил процесуального права.

* * *

Нас залишилося тільки дев'ятеро. Становище залишалось *in status quo ante* і часто тривожні думки про всякі можливості точили мозок, нагадували про велику боротьбу, яка невпинно точилася даючи хистку, непевну перевагу то одній, то другій стороні...

А що як большевики доберуться сюди?—не раз повставала в голові думка...

Арсенал був уже взятий приступом петлюрівських чорних гайдамаків. Місто очищалось від большевицьких військ. Після кількох днів відсутності води і світла, працював нарешті водопровод, а вечером з'явилося і світло. У всіх засвітилась надія, що ось—ось кінець борні: було майже байдуже, хто візьме перевагу, аби спокій, аби швидче кінець

З великим задоволенням зустріли й ми появлення світла і води в підвалі. В ту ніч спокійно спалося.

А ранком нас перевели в велике хороше помешкання на Миколаївській № 11 (Київський Літературно-Артистичний Клуб),

* * *

Вже десятий день і десяту ніч Київ у сфері огня. Літають кулі, безупинно бухають і рвуться снаряди... Падають і гинуть люде. Ллється людська кров.

Сижу над вікном і дивлюся на квадратний шматочок вечірнього неба. Сіре воно, похмуре, весь час вкрите хмарами.

Відкілясь, кажуть, що з Дарниці, не перестаючи, стріляють з гармат не цілючись куди попаде. Розказують, що багато будинків вже розбито, багато людей побито. І над нашим будинком часто рветься шрапнель.

Бу-бу-бах!.. зовсім десь близько розривається снаряд. Певно над нашим будинком. Так, правда.. Он з нашого даху полетіла низка зляканих галок і швидко повернулася назад; мабуть і там небезпечно...

Здавалося, що місто оточено колом прокляття, в якому

вільно і побідно похажував ненажерливий молох війни, а за ним зграєю гуляли, шукаючи здобичі, революційні валькірії.

Кривава буря наближалась до кульмінаційної точки, до остаточної перемоги в той чи інший бік..

Не дивлячись на оптимістичну заяву коменданта, що „большевики розбиті на голову“, до нас доносились чутки, що місто обложили величезні большевицькі сили, а в рядах українського війська росте деморалізація і дезорганізованість.

Було коло 10-ти годин вечора. Ми сиділи в великій світлій залі і ділилися думками про минуле, сучасне, майбутнє. Раптом з'являється старшина Вільного Козацтва і з стриманим хвилюванням пропонує нам негайно зібратись до переходу на Фундуклівську № 11, до Військового Міністерства.

Несподівана заява нас здивувала. Чому вночі нас переводять? Може на допрос? А може большевики наступають, погрожуючи штабу вільного козацтва? А коли ми переступили поріг і увійшли в кімнату, де мешкали вартові і канцелярія штабу, то зразу стало ясно, що насовується велика для них небезпека, бо в штабі паніка і він увесь разом з нами вибірається. Всі метушилися. Всіх охопив жах перед наближенням погрози. Козаки збирали свої речі, надівали рушниці. Старшини бігали з кімнати в кімнату, робили якісь похапкові розпорядження, когось кликали... і не докликавшись починали збирати свої речі.

Безупинно дзвонив телефон, але на нього ніхто не відповідав. До канцелярії влетів маленький козачок і важко вимовив:

— Скоріше, скоріше, наступають!..

Через півхвилини всі рушили. Але перед самим виходом на вулицю чогось зупинились і притихли.

— Що там таке? хтось запитав.

— Перебежка... відповіли пошепки.

Вийшли на вулицю. Темно. Знову зупинились, ховаючись в темну тінь. Проти нас, дійсно, з темної вулиці, тримаючись стін, перебігали в напрямку до Хрещатика якісь салдати. Бігли вони, гонимі, певно, паничним жахом, не звертаючи ні на кого жадної уваги.

Швидко один за одним перейшли і ми на протилежний бік і приєднавшись до перебіжчиків, хутко пішли. Де-хто побіг.

Приблизний порядок, з яким всі вийшли із штабу, швидко був порушений. Вартові, що мали бути по-за нас, щоб стежити за арештованими опинились попереду, кожен ішов, де хотів, спасаючи свою душу.

Вулиці порожні. Ніде ні душі, крім поодиноких вартових на ріжках. Небо холодне, непривітливое, вкрите жовтими і червоно-рожевими смугами: то в різних кінцях міста горіли запалені снарядами будинки. Від страшного гарматного грохоту дріжали

кам'яні стіни німих велетнів-будинків, лопалось і вилітало з вікон скло... Близько десь стріляли з рушниць... Коло Бесараб-ки говорив кулемет.

Ніч страшна і велично прекрасна.

* * *

В будинку військового міністерства, куди ми прийшли, теж була метушня. Коло входу сотні півтори озброєних козаків. Кімнати всі переповнені озброєними людьми. Все було в походному порядку, готувались очевидно кудись виходити. Нас помістили на четвертому поверсі, в кабінеті військового міністра. Але вартових чомусь уже не було. Весь наш поверх пустів і на всьому помітна була печать безпорядку, неорганізованої втечі. Лежали кинуті рушниці, кулі, телефони для зв'язку, а на міністерському столі ділові папери...

Обійшовши всі кімнати, ми переконались, що залишилися тільки одні. Ясно, що нас покинули і що ми musiли сами себе рятувати.

— Товариші, тікаймо! Я помешкання і всі виходи знаю, як свої пальці — запропонував Кедровський.

Не вагаючись всі пішли за ним. Якимись темними коридорами спустилися в підвальний поверх і вийшли в двір. Тихесенько по над стіною, крадучись, пройшли в лъох, притаїлися і сидимо, прислухаємось до кожного шелесту, до кожного згуку. У дворі велика заворушка. Ось хтось тупотить, наближається до нас ближче і ближче, лізе на дах. Ми замерли; гадали, що шукають нас.

Нарешті у дворі стало тихо, не чуто гоміну, очевидно всі виїхали. І ми рушили. Пройшли міністерський двір, потім сусідній з ним і вийшли на Фундуклівську вулицю. Далі перебігли і пішли вздовж Пушкінської.

Як іти? куди йти, коли на кожному ріжкові небезпека? Кожного турбували ці питання. Але вихід завше знаходиться. Вирішили зайти в першу одчинену браму і пересидіти ніч.

Ідемо по-під стіною, ховаємось в тінь, стараємось бути непомітними. Хтось близько свиснув і ми всі швидко попритулялись до стін. Виявилось, що то свиснув Кедровський, який пішов попереду і помітив якусь небезпеку. Знову свист і ми рушили. Звернули на Прорізну і тут тільки удалося нам упросити одного єврея впустити нас, бодай у коридор.

Довгу холодну ніч просиділи ми під акомпанімент кулеметів і гармат наступаючих большевиків. А ранком, як тільки відчинили браму, ми пішли в різні боки, по домах.

Повівав холодний вітерець. Йшов сніг.

* * *

Се було 26 січня. У Київ увійшов з військом Мурав'єв. Він справив криваву трізну, виявив нечувану лютість... То була по-лоса масового терору, масових розстрілів.

Холодним сніжним ранком того дня був розстріляний Зарудний, а з ним Бочковський і Пугач.

А в день роз'яснилось, потепліло... Після десяти похмурих страшних днів з'явилося сонце. Вийшло як у поета:

...і тут як на сміх, засіяло сонце над трупами їх..."

* * *

З того часу пройшло більше трьох місяців.

В політичних сферах сталося багато подій і великих змін. Прийшли на Україну німці, вигнали большевиків. Вищою владою на Україні знову стала Центральна Рада з есеровським правительством.

Знову минали дні в гарячих парламентських дебатах над питаннями, як встановити на Україні лад і спокій.

Де-які члени Центральної Ради, „бувші зрадники“, знову були запрохані до роботи в парламенті. А про минуле і про арешт їх, про 10 день сидіння в підвалі під погрозою розстрілів, ніхто не згадував: ніби нічого й не було.

Парламентська комісія теж очевидно вважала, що все мине й забудеться і нічого не робила, бо нікого не допитувала, нічого не оголошувала, а на газетні статті про загадкові арешти відповідала красномовним мовчанням.

А в парламентських кулуарах се питання починало бути темою усяких розмов. Де хто на цьому спекулював, наживав політичний капітал, розпускаючи чутки, що в парламенті сидять зрадники. Пішли якось чутки, що комісія всі матеріяли „загубила“ і тому нічого не робить.

„А ларчик просто отворялся“ — у д.д. Мартосів і Ковенків бракувало підстав для обвинувачення. Говорили, що в матеріялах фігурувало одне лиш ім'я, та й то випадково. Наробивши багато шуму з нічого, вони бажали очевидно виплутатись із цієї історії і в їх інтересах було загубити матеріяли. Виявилося все-ж, що матеріяли знайшлися, але комісія продовжувала чомусь мовчати.

Нарешті фракція У. П. С. - Р. внесла в Центральну Раду інтерпеляцію: „Чи провадиться якась робота комісії в справі арешту членів Центральної Ради і чи подасть вона коли звіт“. Центральна Рада запропонувала комісії в тижневий строк оголосити результати слідства в справі арештів.

Проходили тижні, а від комісії нічого не було чути.

Нарешті на останньому засіданні Ц. Ради, після прийняття конституції Республіки, голова комісії Пухтінський перед жменькою членів зробив цей доклад.

Настрій в порожній залі на горі нагадував щось знайоме, минуле. Біля будинку Ц. Ради вчулися вистріли і засідання прискорено скінчили. Доклад був закінчений на ходу, хтось щось підписав... і кінець

Висновок комісії—відсутність всяких даних і доказів; єдине прізвисько, яке фігурує в урядових матеріалах (Сівер-Одоевський) стоїть там без якого б то було звязку з чим би то не було, невідомо для чого. Не тільки немає даних когось притягти до судової відповідальности, а навіть і розпочинати якесь розслідування немає можливости.

Безпідставність січневих арештів членів Ц. Ради очевидна і має бути ліквідованою в сьому напрямку.

Ці результати роботи слідчої парламентської комісії невідомі не тільки для широких кол громадянства, а навіть і для більшости членів бувшого парламенту.

Переворот породив цю історію, він же і ліквідував її. Провинні в цьому вчинкові особи лишилися непокараними і можуть потішати себе, що й їхня крапля зусиль на „підривання“ під Ц. Раду і її компромітацію була положена і вони утворювали дорогу послідуячим етапам української революції.

Вони шукали „зради“ більш охоче в лівому крилі, а справжня зрада революції і навіть їм—спокійно собі набувала сил аж поки врешті не виявила себе в славетній гетьманщині.

Ігнатій Михайлич.

АНДРІЄВІ ЗАЛИВЧОМУ.

(Згадки і вражіння).

Душ блакить пекучо повна вщерть,
Розгорілась, ятриться любов'ю.
За життя росплата тільки кров'ю,
Тільки смертю переможем смерті!

Вас. Еллан.

(З циклю „Офіра“).

Пригадую першу зустріч.

Такий же вічно бальорий, вічно жвавий, невтомний.

Я визирав крізь заґратоване вікно і бачив на проході в тюремному дворикові сяюче обличчя. На ньому було написано, читалося в його променистих очах, що живе він життям і подіями, які відбуваються десь там, за мурами.

Так виглядає всякий новопривбувший в тюрму перші два-три дні.

Минули тижні і місяці, а режим губерніяльної тюрми не впливав на нього помітно.

Він не тутешній...

Від нього завжди віяло волею, життям. Було приємно і заздро.

А коли з одинарної камери він доскочив можливості вільного зв'язку і балачок з іншими політичними в'язнями, та згага життя, яка просвічувалась крізь нього, вибухла повноводним струменем.

Андрій Заливчий, хоч і був заарештований, як укр. с.-р, але формально не залічував себе ні до якої партії. Організацій української партії соціалістів-революціонерів в ті часи (1915 рік) майже не існувало,—с.-р. українці тулилися здебільшого в загально-російській партії соціалістів-революціонерів.

A. Zamboni

Ця партія, як висловився про неї сам т. А. Заливчий—жила абстрактним життям, тим життям, якого натура товариша Андрія як раз не переварювала.

— Ця партія на Україні лише компромітує ідеї соціалізму в широких робоче-селянських масах. Її відозви—мають нарочито глузливий вигляд на селі. Вона не досягне споріднення, життя з селянськими масами, вона була і буде міською інтелігентською групою на Україні—говорив Андрій і з запалом розмахував руками.

Взагалі до вступу в якусь партію він ставився надзвичайно обережно.

— Я боюся зв'язувати себе якимись застарілими догмами і особливо традиціями; коли я вважаю себе с.-р., то я піду в робоче-селянську товщу, аби знизу, знутрі неї самої висунути мої ідеї.

Вже тоді його революціонізм у всіх галузях і у психіці проявлявся яскраво.

Вже тоді його можна було охарактеризувати, як шукача-новатора.

„Вічний революціонер, дух, що тіло рве до бою“...

(Ів. Франко).

Одначе, у хвилі особливого напруження творчої колективної думки, він в тісному колі товаришів по тюрмі розгортав і свої організаційні плани.

— Необхідно створити міцну, справді соціалістичну українську партію!

Пропонував негайно (у нього слово було ділом) створити організаційний комітет такої партії революційних соціалістів.

— Правда, пагано, що цей комітет зараз укладається в тюрмі, але з рештою—дрібниці!

І його очі яскрилися тогочасним, живим життям.

Ми сумно хитали головами, в яких невиразно і журливо намагалися висвітлити собі згадки про те життя. Про волю—за муром.

Хитали, і вогники, які Андрій запалював у грудях других, через коротенький мент—згасали.

Працював.

Не працював, а горів працею.

Тремтів поринаючи в працю.

В тюрмі жваво читав літературу, яка малася під руками, писав. Але не вмів жити цим. Не вмів говорити про літературу, як таку, а зразу перекидався до реального життя, до маси.

І коли група в'язнів почала видавати нелегальний тюремний журнал, то він обурювався тою абстрактністю, яка в цьому журналі проглядала.

Питання війни, яке тоді особливо хвилювало соціалістичні

кола, він ставив на реальний ґрунт. Пригнічення громадського життя, його ура-патріотизм—відбивалися й на тюрмі та на її політичних арештантах.

Всі вони жахалися сміливості постановки т. Заливчого і називали його „більше ніж пораженцем“ і „максималістом“.

* * *

Метеором проймає Андрій на фоні нудного животіння тюремних старожилів.

Проймає і зник.

Зник якось окремо, в іншому ніж всі, напрямку.

Архангельщину, Сибір, навіть Астраханщину всі знали, були з нею безпосередньо зв'язані, ці місцевості були для всіх традиційними.

Тургайщина, куди пішов А. Заливчий з товаришами, була чимсь невідомим і... химерним. Але страшним. Може через це—страшним.

Вже в Сибіру, незадовго до революції дістав від нього листа.

Іргіз. Степ. Андрій збирає кизяки на паливо, ловить рибу, дає якісь, комусь уроки, з кимсь сперечається.

Але із того далекого листа чулося, як він захоплюється новими обставинами і пристосовує до них свої пляни.

Повідомляє, що він рахує себе удосконаленим с.-р. і що йому важко перебувати неорганізованим.

І знову нові пляни.

Тургайщина була його останнім дореволюційним етапом.

З Тургайщини товариш Заливчий кинувся в революцію, на Україну.

* * *

Революція.

Мені не хочеться докладно спинятися на діяльності т. А. Заливчого під час революції. Мені здається, що ця діяльність повинна характеризуватися попереднім і послідуєчим періодами його життя.

Крім того, все було ясно і просто.

Андрій Заливчий завжди і скрізь був на своєму місці.

Він був потрібним молотом у руйнуючій революційній роботі, він був необхідним цвяхом в творчій будові нового життя.

Він був з масою, котра його виносила на вищі щаблі керівництва вищою політикою. Він був не з тих, політику яких намагаються виправляти маси, він був тим, хто виправляє.

Його революційну „кар'єру“ можна переказати коротко.

* * *

Перший період - боротьба з рос. с.-р. за незалежність укр. с.-р. в світогляді і тактиці, й з другого боку — боротьба з керуючими органами укр. с.-р. проти однобоко-націоналістичної їх політики, проти антисоціалістичності.

В Харкові й Полтаві, де Андрій провів цей період, він був селянським Камілом Демуленом від укр. с.-р. і одним з лідерів „лівобережників“ в партії (лівого крила, або фракції інтернаціоналістів).

* * *

Мурав'євщина на Полтавщині.

Андрій Заливчий — президент Полтавської Самостійної Радянської Соціалістичної Федеративної республіки, — як голова тамтешньої ради робітничих депутатів.

Ця республіка хоч назву мала довгу, але існувала дуже коротко й була Мурав'євим розігнана та позаарештована вкупі зі своїм „президентом“.

Потім т. Заливчий все намагався написати сім томів (обов'язково! Сім!) про „Дві години існування Полтавської С. Р. С. Ф. Республіки.“

Але не написав.

* * *

Часів повороту Центр. Ради т. Заливчий майже не переживав. Після відходу совітських військ з тих місцевостей підоспіла гетьманщина.

Тов. Андрій прибув у Київ з рішучим настроєм комуніста й негайного розриву з укр. партією с.-р. IV-ий (нелегальний) з'їзд У. П. С. Р. дав новий вихід, який був т. Заливчим після де-якого вагання, прийнятим.

Це вже зовсім свіжі спогади.

Тов. А. Заливчий один з енергійних реорганізаторів УПСР. Може надто енергійний.

Світогляд його був уже цілком усталений і він називає себе — єдиним комуністом і революціонером.

Революція в Німеччині захопила його і він по своїй звичці — негайно зробив з неї конкретні висновки.

— Завдання України — спасти соціалістичну Росію від насущання чорного інтернаціоналу. З провалом большевиків у Росії — проваляться й самі ідеї соціалізму та соціалістичної революції. І не правим соціалістам спасати їх потім!

Організація негайного повстання.

— Повстання, так повстання! і Андрій кинувся у саму товщу його.

* * *

Де оспіваний задуманим поетом
Сивий морок звис над сонним містом,
Кинуто революційним комітетом,
Мов гранату, гасло терориста.

(Вас. Еллан).

Так, в сивий морок сонного Чернигова А. Заливчий в грудні 1918 року кинув своє повстанське гасло-гранату.

Невелика група повстанців — авангард наступаючого могутнього робоче-селянського руху, прорізала спокій безлюдних вулиць і провулочків — пострілами самопалів.

Панцерник-автомобіль було здобуто. У ворожих гетьмансько-добровольчеських рядах стинилось замішання. Потрібна була допомога й повстанцям.

Натомість директорія нахабно заявила свої права на розпорядження ними.

Знайшлися зрадники.

А ворожий табір збирав сили У місті пошепки передавали, що „повстанням руководить лівий с.р. Заливчий“. Гетьманці організували спеціальну ловлю лівого с.р. Заливчого.

Ряди повстанців порідили: їх було лише кілька душ, що порішили пробитися геть з міста у панцернику.

Не судилось.

13-го грудня труп товариша Андрія Заливчого проколотий ворожим багнетом одиноко чорнів на снігу німих Черниговських вулиць. І над ним лише

„Білий ранок опалево плакав“...

(Вас. Еллан).

Порвалася золота нитка життя повного великого змісту і цінностей.

Жорстока смерть чекає на кожного і вік революціонера — недовгий вік.

Велика революція народжує великих по своїй суцільності людей і безперечно у т. А. Заливчого ця суцільність була великою.

„Душ блакить пекучо-повна вщерть,
Розгорілась, ятриться любов'ю“...

Кипуча, переповнена вщерть вічним горінням і великою соціальною самофірою, натура Заливчого не знала половинності. Він жив повними грудьми, він відчував це життя.

Життя.

„За життя расплата тільки кровю,
Тільки смертю переможемо смерть“...

І т. Андрій Заливчий переміг її — він є невмирущим, як певна індивідуальність чиста й усталена; його вже не можна викреслити зі сторінок історії української революції й історії партії.

Нірвана поглинула в безвість фізичне існування людини.

Нічого, більше нічого не можна додати до того, що проявила ця людина. Не можна скасувати, не можна змінити, згладити.

* * *

Тов. Заливчий був громадським революційним живчиком, що вносив життя в усе своє оточення, що таїв в собі безмежні можливості.

Про таких людей говорять, що в них на роду написані великі призначення.

Нагла смерть словала їх від живих.

Ця його смерть, поза її обставинами, всякого, навіть самого безпечного — примушує замислитися над проблемою життя.

Випадковість...

В житті немає випадковостей — скажуть нам.

Випадковість каже цю проблему, як розрубаний мечем Гордіїв вузол.

І ніякої проблеми тоді немає.

Є проблема випадковостей, яка намагається скасувати випадковість.

І так без кінця.

І немає краю, і безмежна нудьга огортає душу, і немає життя.

І лише соціальний інстинкт, піднесений на височінь ідеалу знання, вкладає великий зміст у людське життя. Цей зміст надав своєму життю Андрій Заливчий.

Андрій Заливчий зрозумів одвічну загадку.

Він виконав її.

Тим для нас Андрій Заливчий є незабутнім, є символом.

Від видавництва.

Ті, кому належить перша думка видати цей альманах, уже не з нами: Кривава рука гетьманських та деникинських катів вирвала їх з рядів активних борців за визволення пролетаріату, викреслила їх імена з книги живих, але не могла й не може затерти на сторінках історії революції кров'ю записану про них світлу пам'ять.

Це—Андрій Заливчий та Гнат Михайличенко. Випускаючи в світ цю збірку, мусимо мимоволі згадати двох найкращих, найдорожчих, наших товаришів, бо з їх іменами нерозривно зв'язана історія цієї книги.

Ще в темну добу гетьманської реакції на партійних зборах, що часто відбувалися під густим покривом дарницьких смерек, Андрей Заливчий гаряче обстоював думку про необхідність видання чисто партійного соціалістичного (товстого) місячника. Його мрія була видати як найскорше партійні літературні зшитки, в котрих би можна було у всю широчінь і глибину зробити підсумок революційного минулого, сформулювати й скрісталізувати партійні думки, намітити революційні перспективи. Але жива, кипуча натура, палкий темперамент революціонера-борця, не давали можливості А. Заливчому взятися за перо, а багнети гетьманських офіцерів швидко навіки розлучили його з нами і з цим світом. Проте де-який матеріал був зібраний уже реалізатором мрії Заливчого Гнатом Михайличенком, котрий увесь віддався літературній праці і після скинення гетьманщини збирався навіть видати частину матеріалів, переважно белетристичних, більшість яких увійшла нині в цей альманах.

Швидкий процес розвитку революційних подій на Україні після гетьманщини одсунув на довгий порівнюючи час справу з виданням партійного збірника: наука соціалістичного будівництва і складні революційні обставини вимагали негайного практичного розв'язання кардинальних питань конкретної революційної дійсності, і для писання і теоризування майже не залишалось ані сил, ані часу.

І лише в червні липні минулого року небіжикові Гнату Михайличенку удалося взятися за складання і редагування „Зшитків боротьби“, (так вирішено було назвати цей партійний збірник). Зібрано було чимало рукописів і „Зшитки“ швидко мали бути випущені в світ. Але від'їзд т-ша Гната в Галичану, а потім повернення його пораненим і лікування—з одного боку, а з другого,—різні технічні перешкоди, брак паперу то-що, знову загальмували видання збірника. І

бодай було набрано і навіть зверстано два аркуші, але їх уже з на-
казу деникинських агентів розібрали.

Після того перевернулася ще одна чорна сторінка української
історії. Ми прожили криваво-чорну смугу нечуваних в світі жорсто-
костів деникинського терору і загубили Гната, а вкупі з ним безпо-
воротно стратили силу надзвичайної історичної і культурної цінности
рукописів, особливо по історії і ідеології партії, котрі мусили дру-
куватись у 1-й і 2-й кн. „Зшитків Боротьби“.

Частину цього матеріалу, яку вдалося все ж таки знову зібрати
по чернетках і коректах, випускаємо зараз.

Видавництво „Боротьба“.

Зміст.

	Стр.
Вас. Еллан. Канонада	3
Мих. Куць. Marin	5
П. Різниченко. III кінц.	7
П. Тичина * *	8
Василь Чумак * * *	9
П Різниченко. Вечір	10
Гордій Коцюба. До нового...	11—18
Ігнатій Михайлич. Погроза невідомого	19
Іван Гай-Гриценко. Три оповідання	26
А. Прийдешній. Арешт десяти	34—55
Ігнатій Михайлич. Андрієві Заливчому	56—62
Від видавництва	63

1,92 (1986)

РД

5637

у

Зшитки боротьби